सविकारं प्रधानं च पुमांसं चाखिलं जगत्। बिभर्ति पुण्डरीकाक्षस्तदेवं परमेश्वरः ॥ ७७ ॥
या विद्या या तथाऽविद्या यत्सद्यच्चासदव्ययम्। तत्सर्वं सर्वभूतेशे मैत्रेय मधुसूधने ॥ ७८ ॥
कलाकाष्ठानिमेषादिदिनर्त्वयनहायनैः। कालस्वरूपो भगवान् (परो) पापो हरिरव्ययः ॥ ७९ ॥
भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकस्स्वर्लोको मुनिसत्तम। महर्जनस्तपः सत्यं सप्त लोका (निमान्) इमे विभुः ॥८०॥
लोकात्ममूर्तिस्सर्वेषां पूर्वेषामपि पूर्वजः। आधारस्सर्वभूतानां स्वयमेव हरिः स्थितः ॥ ८१ ॥
देवमानुषपश्वादिस्वरूपैर्बहुभिः स्थितः। ततः सर्वेश्वरोऽनन्तो भूतमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ ८२ ॥
ऋचो यजूंषि सामानि तथैवाथर्वणानि वै। इतिहासोपवेदाश्च वेदान्तेषु तथोक्तयः ॥ ८३ ॥
वेदाङ्गानि समस्तानि मन्वादिगदितानि च। शास्त्राण्यशेषाण्याख्यानान्यनुवाकाश्च ये क्वचित् ॥८४॥
काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च। शब्दमूर्तिधरस्यैतद्वपुर्विष्णोर्महात्मनः ॥ ८५ ॥
यानि मूर्तान्यमूर्तानि यान्यत्रान्यत्र वा क्वचित्। सन्ति वै वस्तुजातानि तानि सर्वाणि तद्वपुः ॥८६॥

अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्यजातम्।
ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवाद्वन्द्वगदा भवन्ति ॥ ८७ ॥

इत्येष तेंऽशः प्रथमः पुराणस्यास्य वै द्विज। यथावत्कथितो यस्मिञ्छ्रुते पापैः प्रमुच्यते ॥ ८८ ॥
कार्तिक्यां पुष्करस्नाने द्वादशाब्देन यत्फलम्। तदस्य श्रवणात्सर्वं मैत्रेयाप्नोति मानवः ॥ ८९ ॥
देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षादीनां च संभवम्। भवन्ति शृण्वतः पुंसो देवाद्या वरदा मुने ॥ ९० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

इति श्रीपराशरमुनिविरचिते श्रीविष्णुपरत्वनिर्णायके श्रीमति विष्णुपुराणे प्रथमोंऽशस्समाप्तः ॥

यथा अस्त्रभूषणादिरूपेणावस्थितं प्रधानादितत्त्वं बिभर्ति एवं जगच्च बिभर्तीत्याह—सविकारमिति ॥ ७७ ॥ प्रसङ्गाद्विभूतिविस्तारमाह—या विद्येति ॥ ७८ ॥

कलेति ॥ हायनैरितीत्थंभूतलक्षणे तृतीया ॥ ७९ ॥ भूरिति ॥ सप्तलोकान् बिभर्तीति शेषः ॥ ८० ॥

लोकात्ममूर्तिरिति ॥ लोका आत्ममूर्तिर्यस्य स लोकात्ममूर्तिः ॥ ८१, ८२ ॥

ऋच इति ॥ इतिहासो भारतादिः। उपवेदाः—आयुर्धनुर्वेदगान्धर्वदण्डनीतयः। वेदान्तेष्विति पृथग्ग्रहणं प्राशस्त्यात् ॥ ८३ ॥

वेदाङ्गानीति ॥ आख्यानानि—सौपर्णादीनि। ऋक्समूहविशेषः सूक्तम्। सूक्तसमूहोऽनुवाकः, यजुस्समूहश्च ॥ ८४ ॥ काव्यालाप इति ॥ गीतकानि—मातृकाप्रबन्धादीनि ॥ ८५, ८६ ॥

अहं हरिरिति ॥ अहमर्थः प्रत्यागात्मा, सोऽपि हरिः—तच्छरीरक इत्यर्थः ॥ ८७–९० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंऽशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

समाप्तं च प्रथमांशव्याख्यानम् ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

द्वितीयांशे प्रथमोऽध्यायः

मैत्रेय:—

भगवन्सम्यगाख्यातं ममैतदखिलं त्वया। जगतः सर्गसम्बन्धि यत्पृष्टोऽसि गुरो मया ॥ १ ॥

योऽयमंशो जगत्सृष्टिसंबन्धो गदितस्त्वया। तत्राहं श्रोतुमिच्छामि भूयोऽपि मुनिसत्तम ॥ २ ॥

प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायंभुवस्य यौ। तयोरुत्तानपादस्य ध्रुवः पुत्रस्त्वयोदितः ॥ ३ ॥

प्रियव्रतस्य नैवोक्ता भवता द्विज सन्ततिः। तामहं श्रोतुमिच्छामि प्रसन्नो वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

श्रीपराशर:—

कर्दमस्यात्मजां कन्यामुपयेमे प्रियव्रतः। सम्राट् कुक्षिश्च तत्कन्ये दश पुत्रास्तथाऽपरे ॥ ५ ॥

महाप्रज्ञा महावीर्या विनीता दयिताः पितुः। प्रियव्रतसुताः ख्यातास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ ६ ॥

आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च वपुष्मान्द्युतिमांस्तथा। मेधा मेधातिथिर्भव्यः सवनः पुत्र एव च ॥ ७ ॥

ज्योतिष्मान्दशमस्तेषां सत्यनामा सुतोऽभवत्। प्रियव्रतस्य पुत्रास्ते प्रख्याता बलवीर्यतः ॥ ८ ॥

मेधाग्निबाहुपुत्रास्तु त्रयो योगपरायणाः। जातिस्मरा महाभागा न राज्याय मनो दधुः ॥ ९ ॥

निर्ममाः सर्वकालं तु समस्तार्थेषु वै मुने। चक्रुः क्रियां यथान्यायमफलाकांक्षिणो हि ते ॥ १० ॥

प्रियव्रतो ददौ तेषां सप्तानां मुनिसत्तम। सप्तद्वीपानि मैत्रेय विभज्य सुमहात्मनाम् ॥ ११ ॥

जम्बूद्वीपं महाभाग सोऽग्नीध्राय ददौ पिता। मेधातिथेस्तथा प्रादात्प्लक्षद्वीपं तथापरम् ॥ १२ ॥

शाल्मले च वपुष्मन्तं नरेन्द्रमभिषिक्तवान्। ज्योतिष्मन्तं कुशद्वीपे राजानं कृतवान्प्रभुः ॥ १३ ॥

द्युतिमन्तं च राजानं क्रौञ्चद्वीपे समादिशत्। शाकद्वीपेश्वरं चापि भव्यं चक्रे प्रियव्रतः ॥ १४ ॥

पुष्कराधिपतिं चक्रे सवनं चापि स प्रभुः। जम्बूद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ॥ १५ ॥

अथ द्वितीयोंऽशे प्रथमोऽध्यायः

अथ द्वितीयेंशे सृष्टिविशेषः तत्प्रसंगात्सृष्टानां निवासश्चोच्यते। तत्र प्रथमांशेऽवशेषितं प्रियव्रतान्वयं पृच्छति—भगवन्निति ॥ सर्गसंबन्धि—सृष्ट्यनुबन्धं वस्तु, यथा जगद्बभूव यन्मयमित्यादिकम ॥ १ ॥

योऽयमिति ॥ सृष्टिसंबन्धः-सृष्ट्या वाचकत्वेन संबन्धः। सृष्टिवाची हि प्रथमांशः ॥ २—६ ॥

आग्नीध्र इति ॥ नवमस्य पुत्र इति संज्ञा ॥ ७ ॥

ज्योतिष्मानिति ॥ दशमो ज्योतिष्मान्, सत्यनामा-यथार्थनामा, ज्योतिष्मत्वात् ॥ ८—१५ ॥

तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव। नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ॥ १६ ॥
रम्यो हिरण्वान्षष्ठश्च कुरुर्भद्राश्व एव च। केतुमालस्तथैवान्यःसाधुचेष्टोऽभवन्नृपः ॥ १७ ॥
जम्बूद्वीपविभागांश्च तेषां विप्र निशामय। पित्रा दत्तं हिमाह्वं तु वर्षं नाभेस्तु दक्षिणम् ॥ १८ ॥
हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किंपुरुषाय सः। तृतीयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ॥ १९ ॥
इलावृताय प्रददौ मेरुर्यत्र तु मध्यमः। नीलाचलाश्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ॥ २० ॥
श्वेतं यदुत्तरं तस्मात्पित्रा दत्तं हिरण्वते ॥ २१ ॥
यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत्कुरवे ददौ। मेरोः पूर्वेण यद्वर्षं भद्राश्वाय प्रदत्तवान् ॥ २२ ॥
गन्धमाधनवर्षं तु केतुमालाय दत्तवान्। इत्येतानि ददौ तेभ्यः पुत्रेभ्यः स नरेश्वरः ॥ २३ ॥
वर्षेष्वेतेषु तान्पुत्रानभिषिच्य स भूमिपः। सालग्रामं महापुण्यं मैत्रेय तपसे ययौ ॥ २४ ॥
यानि किंपुरुषादीनि वर्षाण्यष्टौ महामुने। तेषां स्वाभाविकी सिद्धिः सुखप्राया ह्ययत्नतः ॥ २५ ॥
विपर्ययो न तेष्वस्ति जरामृत्युभयं न च। धर्माधर्मौ न तेष्वास्तां नोत्तमाधममध्यमाः ॥ २६ ॥
न तेष्वस्ति युगावस्था(देहादिह्रासलक्षणाः)क्षेत्रेष्वष्टसु सर्वदा। हिमाह्वयं तु वै वर्षं नाभेरासीन्महात्मनः।
तस्यर्षभोऽभवत्पुत्रो मेरुदेव्यां महाद्युतिः ॥ २७ ॥
ऋषभाद्भरतो जज्ञे ज्येष्ठः पुत्रशतस्य सः। कृत्वा राज्यं स्वधर्मेण तथेष्ट्वा विविधान्मखान् ॥ २८ ॥
अभिषिच्य सुतं वीरं भरतं पृथिवीपतिः। तपसे स महाभागः पुलहस्याश्रमं ययौ ॥ २९ ॥
वानप्रस्थविधानेन तत्रापि कृतनिश्चयः। तपस्तेपे यथान्यायमियाज च महीपतिः ॥ ३० ॥
तपसा कर्शितोऽत्यर्थं कृशो धमनिसन्ततः। नग्नो (विटं) वीटां मुखे कृत्वा वीराध्वानं ततो गतः ॥ ३१ ॥

तस्येति ॥ प्रजापतिसमाः-भृग्वादिनवप्रजापतिभिस्तुल्याः ॥ १६, १७ ॥

जंबूद्वीपेति ॥ हिमाह्वं भारतं, दक्षिणं हिमवतः हिमवद्धेमकूटनिषधैर्गिरिभिः स्वस्मात्स्वस्माद्दक्षिणानां नीलश्वेतशृंगिभिरुत्तरेषां वर्षाणामेतद्व्यपदेशः ॥ १८—२१ ॥

यदिति ॥ गन्धमादनवर्षं मेरोः पश्चिमम् ॥ २२—२४ ॥

यानीति ॥ सिद्धिर्भोगानां स्वाभाविकी, न कृष्यादिसाध्या ॥ २५ ॥

विपर्यय इति ॥ विपर्ययः—दुःखप्राचुर्यादि। जरामृत्युभयं—तत्फलतादायुरन्तवेः प्राक्। न धर्माधर्मौ—वर्णाश्रमनियमाभावेन कर्माधिकाराभावात् ॥ २६ ॥

नेति ॥ अतः पूर्वोक्ताद्धेनोः न युगावस्था। सा हि धर्माधर्मह्रासवृद्धिकृता। देहादिह्रासलक्षणेत्येकवचनपाठश्च ॥ २७, २८ ॥ अभिषिच्येति ॥ पुलहस्याश्रमं—सालग्रामम् ॥ २९, ३० ॥

तपसेति ॥ (विटं) वीटी-कन्दुकम्। स चाल मौनानशनव्रतस्थैः शिलामयः कार्यः। वीराध्वानं—महाप्रस्थानम् ॥ ३१ ॥

ततश्च भारतं वर्षमेतल्लोकेषु गीयते। भरताय यतः पित्रा दत्तं प्रातिष्ठता वनम् ॥ ३२ ॥
सुमतिर्भरतस्याभूत्पुत्रः परमधार्मिकः। कृत्वा सम्यग्ददौ तस्मै राज्यमिष्टमखः पिता ॥ ३३ ॥
पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु भरतः स महीपतिः। योगाभ्यासरतः प्राणान्सालग्रामेऽत्यजन्मुने ॥ ३४ ॥
अजायत च विप्रोऽसौ योगिनां प्रवरे कुले। मैत्रेय तस्य चरितं कथयिष्यामि ते पुनः ॥ ३५ ॥
सुमतेस्तेजसस्तस्मादिन्द्रद्युम्नो व्यजायत। परमेष्ठी ततस्तस्मात्प्रतिहारस्तदन्वयः ॥ ३६ ॥
प्रतिहर्तेति विख्यात उत्पन्नस्तस्य चात्मजः। भवस्तस्मादथोद्गीथः प्रस्तावस्तत्सुतो विभुः ॥ ३७ ॥
पृथुस्ततस्ततो नक्तो नक्तस्यापि गयः सुतः। नरो गयस्य तनयस्तत्पुत्रोऽभूद्विराट् ततः ॥ ३८ ॥
तस्य पुत्रो महावीर्यो धीमांस्तस्मादजायत। महान्तस्तत्सुतश्चाभून्मनस्युस्तस्य चात्मजः ॥ ३९ ॥
त्वष्टा त्वष्टुश्च विरजो रजस्तस्याप्यभूत्सुतः। शतजिद्रजसस्तस्य जज्ञे पुत्रशतं मुने ॥ ४० ॥
विष्वग्ज्योतिःप्रधानास्ते यैरिमा वर्धिताः प्रजाः। तैरिदं भारतं वर्षं नवभेदमलंकृतम् ॥ ४१ ॥
तेषां वंशप्रसूतैश्च भुक्तेयं भारती पुरा। कृतत्रेतादिसंज्ञेय युगाख्या ह्येकसप्ततिः ॥ ४२ ॥
एष स्वायंभुवः सर्गो येनेदं पूरितं जगत्। वाराहे तु मुने कल्पे पूर्वमन्वन्तराधिपः ॥ ४३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तत इति ॥ प्रातिष्ठता—प्रतिष्ठमानेन ॥ ३२—३५ ॥

सुमतेरिति ॥ तेजसः—वीर्यात् ॥ ३६ ॥

प्रतिहर्तेति ॥ भव इति कस्यचिन्नाम। भुवस्तस्मादिति च पाठः ॥ ३७, ३८ ॥

तस्येति ॥ महान्त इति कस्यचिन्नाम ॥ ३९, ४० ॥

विष्वग्ज्योतिप्रधाना इति ॥ ते—शतजित्पुत्राः ॥ ४१ ॥

तेषामिति ॥ भारती—भरतस्येयम् भूरिति भारती। कृतत्रेतादिसंज्ञेययुगाख्या—कृतादिव्यपदेशैर्युगैराख्येया चतुर्युगैकसप्ततिरियं भारती भूर्भुक्ता। एकामन्वन्तरं भुक्तेत्यर्थः। एकसप्ततिमिति कालाध्वनोरिति द्वितीया प्राप्ता; एकसप्ततिरिति प्रथमाप्रयोग आर्षत्वात्साधुः। यद्वा युगैकसप्ततिमितो यः कालस्तं कालं भूर्भुक्तेति यत्तच्छब्दयोरध्याहारः। कृतत्रेतादिसर्गेण युगाख्यामेकसप्ततिमिति पाठे कृतादिस्वभावेन युगैराख्येयामेकसप्ततिं कालं भूर्भुक्तेति ॥ ४२ ॥

एष इति ॥ पूर्वमन्वन्तराधिपे स्वायंभुवे मनौ सति, एषः—एकसप्ततियुगावच्छिन्नः सर्गः, स्वायंभुवः—स्वायंभुवस्य मनोः संबन्धी प्रियव्रतादिः ॥ ४३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयांशे द्वितीयोऽध्यायः

मैत्रेयः—

कथितो भवता ब्रह्मन्सर्गः स्वायम्भुवश्च मे । श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तः सकलं मण्डलं भुवः ॥ १ ॥

यावन्तः सागरा द्वीपास्तथा वर्षाणि पर्वताः । वनानि सरितः पुर्यो देवादीनां तथा मुने ॥ २ ॥

यत्प्रमाणमिदं सर्वं यदाधारं यदात्मकम् । संस्थानमस्य च मुने यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

श्रीपराशरः—

मैत्रेय श्रूयतामेतत्संक्षेपाद्गदतो मम । नास्य वर्षशतेनापि वक्तुं शक्यो हि विस्तरः ॥ ४ ॥

जम्बूप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विज । कुशः क्रौंचस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः ॥ ५ ॥

एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः । लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैः समम् ॥ ६ ॥

जम्बूद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्यसंस्थितः । तस्यापि मेरुर्मैत्रेय मध्ये कनकपर्वतः ॥ ७ ॥

चतुराशीतिसाहस्रो योजनैरस्य चोच्छ्रयः ॥ ८ ॥

प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः । मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य सर्वशः ॥ ९ ॥

भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकाकारसंस्थितः ॥ १० ॥

हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्चास्य दक्षिणे । नीलः श्वेतश्च शृंगी च उत्तरे वर्षपर्वताः ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

यावत इति॥ द्विरापत्वात् द्वीपाः। वर्षाणि कुलाद्रयवच्छिन्ना द्वीपांशाः। वर्षशब्दनिर्वचनं मात्स्योक्तम् * वसन्त्यृषन्त्यो वर्षेषु प्रजा येषु चतुर्विधाः । ऋषिरित्येष रमणे वर्षत्वं तेन तेषु तत् ॥ इति ॥ १—४ ॥

भूमण्डलं वक्तुमादौ तदवयवद्वीपाद्युत्पत्तिमाह जंबूप्लक्षाह्वयाविति ॥ ५ ॥

एत इति ॥ समं—स्वस्वावरणीयद्वीपतुल्यविस्तारं यथा तथा एते आवृताः ॥ ६, ७ ॥

चतुरिति ॥ सहस्रमेव साहस्रम्; अशीतिरेवाशीतिः । योजनैश्चतुरधिकाशीतिः साहस्राणि यस्य सः; उच्छ्रयश्चतुराशीतिसाहस्रः। अस्योच्छ्रायश्चतुरधिकाशीतिसहस्रयोजन इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रविष्ट इति॥ योजनानां षोडशसहस्राणि भुवि प्रवेशः। * हस्तोऽङ्गुलिविंशत्या चतुरन्वितया चतुष्करो दण्डः । तद्द्विसहस्रं क्रोशो योजनमेकं भवेच्चतुष्क्रोशम् ॥ इति गणिते, * अष्टभिर्यवमध्यैः स्यादंगुलमिति च, द्वात्रिंशत्सहस्राणि मूर्ध्नि व्यासः * सर्वत्र हि समवृत्ते व्यासस्त्रिगुणस्मृतो भवेत्परिधिः, इति गणितज्ञाः॥ मूल इति । मूले—भूमेरुपरि चतुर्दशयोजनसहस्रावधिके ॥ ९ ॥

भूपद्मस्येति ॥ * यत्तद्वि कर्णिकामूलमिति सम्प्रकीर्तितम् । तद्योजनसहस्राणां सप्ततीनामधः स्मृतम् ॥ इति वायूक्तेः । मात्स्ये च मेरुसन्निवेश उक्तः * वृत्ताकृतिप्रमाणश्च चतुरस्रः समुत्थितः । विस्तारत्रिगुणश्चास्य परिणाहे सुमण्डलः ॥ इति ॥ १० ॥

हिमवानिति ॥ वर्षपर्वताः—वर्षाणां विभेदकाः पर्वताः ॥ ११ ॥

लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथाऽपरे। सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥ १२ ॥
भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम्। हरिवर्षं तथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो द्विजः ॥ १३ ॥
रम्यकं चोत्तरं वर्षं तस्यैवानु हिरण्मयम्। उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा ॥ १४ ॥
नवसाहस्रमेकैकमेतेषां द्विजसत्तम। इलावृत्तं च तन्मध्ये (तन्मध्ये) सौवर्णो मेरुरुच्छ्रितः ॥ १५ ॥
मेरोश्चतुर्दिशं तत्तु नवसाहस्रविस्तृतम्। इलावृतं महाभाग चत्वारश्चात्र पर्वताः ॥ १६ ॥
विष्कंभा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः। नवैः सरोभिश्च समं दिक्ष्वेते केसराचलाः ॥ १७ ॥
पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः। विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः ॥ १८ ॥
कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव च। एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः ॥ १९ ॥
महागजप्रमाणानि जम्ब्वास्तस्याः फलानि वै। पतन्ति भूभृतः पृष्ठे शीर्यमाणानि सर्वतः ॥ २० ॥
रसेन तेषां प्रख्याता तत्र जाम्बूनदीति वै। सरित्प्रवर्तते चापि पीयते तन्निवासिभिः ॥ २१ ॥
न स्वेदो न च दौर्गन्ध्यं न जरा नेन्द्रियक्षयः। तत्पानात्स्वच्छमनसां जनानां तत्र जायते ॥ २२ ॥
तीरमृत्तद्रसं प्राप्य सुखवायुविशोषिता। जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषणम् ॥ २३ ॥
भद्राश्वं पूर्वतो मेरोः केतुमालं च पश्चिमे। वर्षे द्वे तु मुनिश्रेष्ठ तयोर्मध्यमिलावृतम् ॥ २४ ॥

लक्षप्रमाणाविति ॥ उक्तानां वर्षाणां मध्ये मेरुमभितः स्थितौ नीलनिषधौ लक्षप्रमाणदैर्घ्यौ। मध्य इति पाठे जम्बूद्वीपस्येति शेषः। परे चत्वारो लक्षाद्दशांशेन दशसहस्रेण हीनाः। यथा वाराहे * जम्बूद्वीपप्रमाणेन निषधः परिकीर्तितः। तस्माच्च दशभागेन हेमकूटः प्रहीयते। विंशद्भागेन हिमवान् तद्वदेव प्रहीयते। द्वीपस्य मंडलीभावाद्ध्रासवृद्धी प्रकीर्तिते ॥ इति। अन्यत्र च * वृत्तभावात्समुद्रस्य महीमंडलभावतः। आयामात्परिहीयन्ते चतुरश्च समा मताः ॥ इति। एवं नीलादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १२, १३ ॥

रम्यकमिति ॥ यथा वै भारतं तथा—धनुराकारमित्यर्थः। * धनुःसंस्थे स्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे। दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरश्रमिलावृतम् ॥ इति वायूक्तेः ॥ १४ ॥

नवसाहस्र मिति ॥ इलावृतं चतुस्त्रिंशत्सहस्रयोजनविस्तारं भद्राश्वकेतुमालौ प्राक्प्रत्यग्द्वात्रिंशद्योजनाविस्तर्थसेद्धम्। * सहस्रंमाल्यवद्गन्धमादनाविति वायूक्तेः ॥ १५, १६ ॥

विष्कंभा इति ॥ मेरोर्द्धारकाः कीला विष्कंभाः ॥ १७—१९ ॥

जंबूद्वीपेति ॥ महागजेति * पंचोन्नतिः सप्त गजस्य दैर्घ्यमष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम्। एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ संकीर्णनागौ नियतप्रमाणौ ॥ इति वचनाल्लौकिकगजस्य दशहस्तावरप्रमाणप्रसिद्धेः, वायुना च जम्बूफलस्य ततोऽधिकमानोक्तेर्महागजशब्दोऽत्र दिव्यगजवाची। यथाऽऽह वायुः "अरत्नीनां शतान्यष्टावेकषष्ट्यधिकानि तु। फलप्रमाणं संख्यातं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ इति ॥ २० ॥

रसेनेति ॥ सरित्प्रवर्तते; प्रदक्षिणमिति शेषः। तदुक्तं—* मेरुं प्रदक्षणीकृत्य जम्बूमूलं विशत्यधः, इति ॥ २१—२४॥

वनं चैत्ररथं पूर्वे दक्षिणे गन्धमादनम् । वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम् ॥ २५ ॥
अरुणोदं महाभद्रमसितोदं समानसम् । सरांस्येतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा ॥ २६ ॥
शीताम्भश्च कुमुन्दश्च कुररी माल्यवांस्तथा । वैकंकप्रमुखा मेरोः पूर्वतः केसराचलाः ॥ २७ ॥
त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतंगो रुचकस्तथा । निषदाद्या दक्षिणतस्तस्य केसरपर्वताः ॥ २८ ॥
शिखिवासाः सवैडूर्यः कपिलो गन्धमादनः । जारुधिप्रमुखास्तद्वत्पश्चिमे केसराचलाः ॥ २९ ॥
मेरोरनन्तरांगेषु जठरादिष्ववस्थिताः । शंखकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथा परः ।
कालञ्जनाद्याश्च तथा उत्तरे केसराचलाः ॥ ३० ॥
चतुर्दशसहस्राणि योजनानां महापुरी । मेरोरुपरि मैत्रेय ब्रह्मणः प्रथिता दिवि ॥ ३१ ॥
तस्यास्समन्ततश्चाष्टौ दिशासु विदिशासु च । इंद्रादिलोकपालानां प्रख्याताः प्रवराः पुरः ॥ ३२ ॥
विष्णुपादविनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेन्दुमण्डलम् । समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्यां गङ्गा पतति वै दिवः ॥ ३३ ॥
सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्द्धा प्रतिपद्यते । सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च वै क्रमात् ॥ ३४ ॥
पूर्वेण शैलाच्छैलं तु सीता यात्यन्तरिक्षगा । ततश्च पूर्ववर्षेण भद्राश्वेनैति साऽर्णवम् ॥ ३५ ॥
तथैवालकनन्दाऽपि दक्षिणेनैत्य भारतम् । प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने ॥ ३६ ॥

वनमिति ॥ विष्कम्भाद्रिप्रस्थेषु चैत्ररथादिवनानि तद्बहिः सरांसि तद्बहिः केसराचला इति क्रमो वायूक्तः ॥ २५–२९ ॥

मेरोरिति ॥ मेरोरनन्तरांगेषु—मेरोरनन्तरं वर्षम् इलावृतं तस्यांगेषु-अवयवेषु माल्यवन्निषधगन्धमादन-नीलाख्यवर्षाद्रिषु, तथा इलावृतस्यैव वक्ष्यमाणयोः प्राक्सीमाभूतयोर्जठरदेवकूटयोः पश्चात्सीमाभूतयोर्निषधपारियात्र-योश्चावस्थिताः केसरपर्वताः, एषामन्तस्था अन्ये शैलाः; एते च केसराचलत्वेन गण्यन्ते । तेषां माल्यवन्निषध-गंधमादनानां खशब्देन नीलस्य तु कालांजनशब्देन च केसरेषु उक्तत्वात् * पत्राणि लोकपद्मस्य मर्यादाशैलबाह्यतः, इति वक्ष्यमाणत्वाच्च जठरादीनामपि केसरत्वं युक्तम् । एते स्ववर्षापेक्षया वर्षाद्रयः, पत्रापेक्षया मर्यादाद्रयः, मेर्वपेक्षया केसराद्रयश्चेति अयमर्थो गङ्गाचतुर्भेदप्रस्तावपठिष्यमाणवायूक्त्या व्यक्तीभविष्यति । एतेषां केसराणां * केसरास्तु शतोच्छ्रायास्तेऽशीतिपृथुलायताः, इति वायूक्तं मानं ज्ञेयम् ॥ ३०–३२ ॥

विष्णुपादविनिष्क्रान्तेति ॥ दिवः—आकाशात् ॥ ज्योतिश्चक्रभ्रामकप्रवहानिलेन चतुर्धा विभक्ता ब्रह्मपुर्या बहिश्चतुर्दिक्षु मेरुशृङ्गेषु पतति । तथाह वायुः * विभज्यमानसलिला तैजसेनानिलेन सा । मेरोरन्तर-कूटेषु निपपात चतुर्ष्वपि ॥ इति ॥ ३३, ३४ ॥

पूर्वेणेति ॥ शैलाच्छैलमित्यत्र क्रमोक्तौ वायुः * शीताम्बुशिखरभ्रष्टा कुमुञ्जे वरपर्वते । निपपात महाभागा तस्मादपि कुरर्यगम् ॥ तस्मान्माल्यवतं शैलम्, इत्युपक्रम्य * एवं शैलसहस्राणि दारयन्ती महानदी । निपपात तदा सीता जठरे सिद्धसेविते ॥ तस्मादुपगता शैलं देवकूटं तरंगिणी ॥ इत्यादि ॥ ३५ ॥

तथैवेति ॥ अलकनन्दां चाधिकृत्य * हेमकूटात्तु कैलासं देवावासं ततोऽपि च । हिमवत्युत्तमनदी निपपात शिलोच्चये ॥ इत्यादि । * कैलासो हिमवांश्चैव मर्यादापर्वतावुभौ * इति वायूक्तेः । गन्धमादनस्य हिमवत्पादादित्वाद्धिमवच्छन्देनोक्तिः ॥ ३६ ॥

चक्षुश्च पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः। पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षं गत्वैति सागरम् ॥ ३७ ॥
भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरून्। अतीत्योत्तरमम्भोधिं समभ्येति महामुने ॥ ३८ ॥
आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ। तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः ॥ ३९ ॥
भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा। पत्राणि लोकपद्मस्य मर्यादाशैलबाह्यतः ॥ ४० ॥
जठरो हेमकूटश्च मर्यादापर्वतावुभौ। तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ ॥ ४१ ॥
गन्धमादनकैलासौ पूर्ववच्चायतावुभौ। अशीतियोजनायामावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥ ४२ ॥
निषधः परियात्रश्च मर्यादापर्वतावुभौ। मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा पूर्वे तथा स्थितौ ॥ ४३ ॥
त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरे वर्षपर्वतौ। पूर्ववच्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥ ४४ ॥
इत्येते मुनिवर्योक्ता मर्यादापर्वतास्तव। जठराद्याः स्थिता मेरोस्तेषां द्वौद्वौ चतुर्दिशम् ॥ ४५ ॥
मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केसरपर्वताः। शीताद्याश्च मुने तेषामतीव हि मनोरमाः।
शैलानामन्तरे द्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः ॥ ४६ ॥

चक्षुरिति ॥ चक्षुःप्रकरणे * वैडूर्यात्कपिलं शैलं कपिलाद्गन्धमादनम्। एवं शैलसहस्राणि पारयन्ती महानदी ॥ इत्यन्तेन निषधमप्यत्र संसूच्य * पारियात्रे महाशैले निपपाताशुगामिनी * इत्याद्युक्तम् ॥ ३७ ॥

भद्रेति ॥ भद्रां प्रकृत्य * त्रिशृङ्गं शृङ्गकलिलं मर्यादापर्वतं गता। त्रिशृङ्गतः परिभ्रष्टा जारुधिं पर्वतं गता ॥ इत्यादि। भारतवर्षे अलकनन्दाभेदाः सप्त मात्स्योक्ताः * नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी प्राच्यगास्त्रयः। सीता चक्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः ॥ सप्तमी त्वन्वगाद्गङ्गा दक्षिणेन भगीरथम् ॥ इति ॥ ३८ ॥ आनीलेति ॥ पूर्वं केसरेषूक्तौ माल्यवद्गन्धमादनौ भद्राश्वकेतुमालवर्षपर्वतौ दक्षिणोत्तरौ चतुस्त्रिंशत्सहस्रायामौ। अत्र वायुः * चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्वतः। उदग्दक्षिणतश्चैव आनीलनिषधा यतः ॥ चत्वारिंशत्सहस्राणि परिवृद्धो महीतलम्। सहस्रमवगाढश्च तावदेव च विस्तृतः ॥ पूर्वेण माल्यवाञ्छैलस्तत्प्रमाणः प्रकीर्तितः ॥ इति ॥ ३९ ॥

भारत इति ॥ मर्यादाशैलबाह्यत इति। मर्यादाद्रयोऽष्टौ जठराद्याः, तेभ्यो बहिर्भद्राश्वादीनि चतुः पत्राणि। तेषु च मर्यादाद्रिषु माल्यवतः प्राच्यां जठरः, तत्प्राच्यां देवकूटः; एवं हिमवतो दक्षिणतः कैलासस्ततो गन्धमादनः, तौ च हिमवत्समायामौ; तथा गन्धमादनवर्षाद्रेः पश्चिमो निषधः, तद्बहिः पारियात्रः; एवं श्रृंगिण उत्तरतस्त्रिशृङ्गस्ततो जारुधिः। अत्रार्थे प्राग्दर्शितो वायूक्तगंगाप्रवाहक्रमः प्रमाणम् ॥ ४०—४४ ॥

इत्येत इति ॥ एते जठराद्या मर्यादापर्वता उक्ताः। मेरोश्चतुर्दिशं पत्रमूलेषु येषां द्वौद्वौ स्थितौ तावुक्तौ ॥ ४५ ॥

मेरोरिति ॥ द्रोण्यः—पुष्करिण्यः—* श्रीसरस्ताम्रपर्णश्च केसरं रमणी तथेत्याद्याः। अवाप्ताष्टगुणैश्वर्याः सिद्धाः; चारणाः—देवगायकाः ॥ ४६ ॥

सुरम्याणि तथा तासु काननानि पुराणि च । लक्ष्मीविष्ण्वग्निसूर्यादिदेवानां मुनिसत्तम ।
तास्वायतनवर्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः ॥ ४७ ॥
गन्धर्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः । क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम् ॥ ४८ ॥
भौमा ह्येते स्मृताः स्वर्गा धर्मिणामालया मुने । नैतेषु पापकर्माणो यान्ति जन्मशतैरपि ॥ ४९ ॥
भद्राश्वे भगवान्विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज । वराहः केतुमाले तु भारते कूर्मरूपधृक् ॥ ५० ॥
मत्स्यरूपश्च गोविंदः कुरुष्वास्ते सनातनः । विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वस्सर्वेश्वरो हरिः ॥ ५१ ॥
सर्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः ॥ ५२ ॥
यानि किंपुरुषादीनि वर्षाण्यष्टौ महामुने । न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः क्षुद्भयादिकम् ॥ ५३ ॥
स्वस्थाः प्रजा निरातङ्कास्सर्वदुःखविवर्जिताः । दश द्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरायुषः ॥ ५४ ॥
न तेषु वर्षते देवो भौमान्यम्भांसि तेषु वै । कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना ॥ ५५ ॥
सर्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्तसप्त कुलाचलाः । नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता या द्विजोत्तम ॥ ५६ ॥
इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

श्रीपराशरः—
उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥ १ ॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने । कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गं च गच्छताम् ॥ २ ॥
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तात्र कुलपर्वताः ॥ ३ ॥

सुरम्याणीति ॥ काननानि * श्रीवनं किंशुकवनं नलं च पनसं तथेत्यादीनि पुराणि * हेमचित्रं भूतवनं महानाश्चं सुनाभकमित्यादीनि ॥ ४७—५३ ॥

स्वस्था इति ॥ दश द्वादशेत्यनियमोक्तिः लैंगाद्युक्त स्थानविशेषाच्चतुर्दशसहस्रपर्यन्तमायुस्स्थितिं लक्षयति ॥ ५४—५६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

उत्तरमिति ॥ समुद्रस्य—पुरातनस्य, न तु सगरसुतखातस्य । भारती—भरतस्य राज्ञः संबन्धिनी ॥१॥
नवयोजनेति ॥ विस्तारः—दक्षिणोत्तरतः ; आयामस्तु हिमवत्पार्श्वे हिमवता समः, दक्षिणतो दक्षिणतः किंचिकिंचिन्न्यूनः ॥ २, ३ ॥

अतस्संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात्प्रयान्ति च । तिर्यक्त्वं नरकं चापि यान्त्यतः पुरुषा मुने ॥ ४ ॥
इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यं चान्तश्च गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्म भूमौ विधीयते ॥ ५ ॥
भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय । इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रपर्णो गभस्तिमान् ॥ ६ ॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गांधर्वस्त्वथ वारुणः । अयं तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥ ७ ॥
योजनानां सहस्रं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् । पूर्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ॥ ८ ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः । इज्यायुधवणिज्याद्यैर्वर्तयन्तो व्यवस्थिताः ॥ ९ ॥
शतद्रूचन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिर्गताः । वेदस्मृतिमुखाद्याश्च पारियात्रोद्भवा मुने ॥ १० ॥
नर्मदा सुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्याद्रिनिर्गताः । तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्याप्रमुखा ऋक्षसंभवाः ॥ ११ ॥
गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यादिकास्तथा । सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः ॥ १२ ॥
कृतमाला ताम्रपर्णीप्रमुखा मलयोद्भवाः । त्रिसामा चर्षिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥ १३ ॥
ऋषिकुल्याकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः । आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः ॥ १४ ॥
तास्विमे कुरुपाञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः । पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥ १५ ॥
पुंड्राः कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च सर्वशः । तथाऽपरान्ताः सौराष्ट्राः शूराभीरास्तथार्बुदाः ॥ १६ ॥
कारूषा मालवाश्चैव पारियात्रनिवासिनः । सौवीराः सैन्धवा हूणाः साल्वा कोसलवासिनः ॥ १७ ॥
माद्रारामास्तथाम्बष्ठाः पारसीकादयस्तथा । आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ।
समीपतो महाभाग हृष्टपुष्टजनाकुलाः ॥ १८ ॥

अत इति ॥ अतो मुक्तिं प्रयान्ति चेति वचनम् अस्मिन्भारतवर्षे मुक्तिः स्यादित्येतावद्वक्तुम्; न त्वन्यत्र निषेद्धुम्; कर्मभूमेरन्यत्रापि ब्रह्मविद्यासाध्यस्य मोक्षस्योपपत्तेः । सूत्रकारेण * तदुपर्यपीत्यादिना सूत्रेण देवादीनामपि ब्रह्मविद्याधिकारस्योक्तत्वात् ॥ ४ ॥

उक्तमर्थमुपपादयति—इत इत्यादिना ॥ मध्यम्—अन्तरिक्षादि । अन्तः—नरकः । पूर्वं फलवचनम्, अत्र तदाधारलोकवचनमित्यपुनरुक्तिः । न खल्वित्यादि । खलुशब्दः (हेतौ) प्रसिद्धपरः । अन्यत्र भूमौ—किंपुरुषादिवर्षाष्टके पुष्करद्वीपे च कर्म न विधीयते । अर्थान्न निषिध्यते च । प्लक्षादिद्वीपपञ्चके तु आपवर्गिकेतरत्कर्म न विधीयते; आपवर्गिककर्मणां तत्राप्यनुष्ठानोक्तेः; * यथोक्तकर्मकर्तृत्वात स्वाधिकारक्षयाय ते । यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम् ॥ इति वक्ष्यमाणत्वात् । * दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात * इत्युक्तेर्भारतविषयत्वाच्च ॥ ५ ॥

भारतस्येत्यादि ॥ समुद्रवेलामारभ्य हिमवदन्तमिन्द्रद्वीपाद्या मध्ये मध्ये सगरसुतखातान्तरिताः सहस्रयोजनविस्तारा भारतवर्षान्तरद्वीपा नव; तेन सागरसंवृतत्वं नवानाम्, न त्वेकस्यैवास्य नवमस्य भारताख्यस्य; * भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निबोधत । सागरान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परम् ॥ इति वायूक्तेः ॥ ६ ॥

नागद्वीप इति ॥ अयं तु द्वीपो भारताख्यः । तदुक्तं वाराहे * इन्द्रः कशेरुस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् नागः सौम्यो गान्धर्वो वारुणो भारतश्च, इति । सागरसंवृता इति वा पाठः ॥ ७–१४ ॥

तास्विति ॥ कामरूपो देशः ॥ १५–१८ ॥

चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने । कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् ॥ १९ ॥
तपस्तप्यन्ति मुनयो जुह्वते चात्र यज्वनः । दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ॥ २० ॥
पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बूद्वीपे सदेज्यते । यज्ञैर्यज्ञमयो विष्णुरन्यद्वीपेषु चान्यथा ॥ २१ ॥
अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने । यतो हि कर्मभूरेषा ह्यतोऽन्या भोगभूमयः ॥ २२ ॥
अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम । कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसंचयात् ॥ २३ ॥

गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥ २४ ॥
कर्माण्यसंकल्पिततत्फलानि संन्यस्य विष्णौ परमात्मभूते ।
अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिंल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥ २५ ॥
जानीम नैतत्क्व वयं विलीने स्वर्गप्रदे कर्मणि देहबन्धम् ।
प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः ॥ २६ ॥

नववर्षं तु मैत्रेय जम्बूद्वीपमिदं मया । लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात्कथितं तव ॥ २७ ॥
जम्बूद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तरः । मैत्रेय वलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्बहिः ॥ २८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

क्षारोदेन यथा द्वीपो जम्बूसंज्ञोऽभिवेष्टितः । संवेष्ट्य क्षारमुदधिं प्लक्षद्वीपस्तथा स्थितः ॥ १ ॥
जम्बूद्वीपस्य विस्तारः शतसाहस्रसंमितः । स एव द्विगुणो ब्रह्मन् प्लक्षद्वीप उदाहृतः ॥ २ ॥
सप्त मेधातिथेः पुत्राः प्लक्षद्वीपेश्वरस्य वै । ज्येष्ठः शान्तहयो नाम शिशिरस्तदनन्तरः ॥ ३ ॥
सुखोदयस्तथानन्दः शिवः क्षेमक एव च । ध्रुवश्च सप्तमस्तेषां प्लक्षद्वीपेश्वरा हि ते ॥ ४ ॥

चत्वारीति । चत्वारि युगानि । धर्मपादव्यवस्थया युगव्यवस्था ॥ १९, २० ॥
पुरुषैरित्यादि ॥ यज्ञपुरुषः—विष्णुः अत्र यज्ञरूप इज्यते । अन्यथा—सोमसूर्याद्विरूपः ॥ २१—२३ ॥
गायन्तीति ॥ ये देवाः सुरत्वात्—सुरत्वादनन्तरं तत्र भारते भूयः पुरुषाः—मनुष्याः स्युस्ते धन्याः ॥ २४ ॥ एतत्समर्थयति कर्माणीति ॥ अत्रापि ते धन्या इत्यनुषङ्गः ॥ २५ ॥
जानीमेति ॥ नेन्द्रियविप्रहीनाः—कर्मध्यानादियोग्यपटुकरणाः ॥ २६—२८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

क्षारोदेनेति ॥ तथा स्थितः—वलयाकारत्वेन स्थितः ॥ १—८ ॥

पूर्वं शान्तहयं वर्षं शिशिरं च सुखं तथा । आनन्दं च शिवं चैव क्षेमकं ध्रुवमेव च ॥ ५ ॥
मर्यादाकारकास्तेषां तथाऽन्ये वर्षपर्वताः । सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥ ६ ॥
गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा । सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः ॥ ७ ॥
वर्षाचलेषु रम्येषु वर्षेष्वेतेषु चानघाः । वसंति देवगन्धर्वसहितास्सततं प्रजाः ॥ ८ ॥
तेषु पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः । नाधयो व्याधयो वापि सर्वकालसुखं हि तत् ॥ ९ ॥
तेषां नद्यस्तु सप्तैव वर्षाणां च समुद्रगाः । नामतस्ताः प्रवक्ष्यामि श्रुताः पापं हरंति याः ॥ १० ॥
अनुतप्ता शिखी चैव विपाशा त्रिदिवाऽक्लमा । अमृता सुकृता चैव सप्तैतास्तत्र निम्नगाः ॥ ११ ॥
एते शैलास्तथा नद्यः प्रधानाः कथितास्तव । क्षुद्रशैलास्तथा नद्यस्तत्र सन्ति सहस्रशः ।
ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ॥ १२ ॥
अपसर्पिणी न तेषां वै न चैवोत्सर्पिणी द्विज । न त्वेवास्ति युगावस्था तेषु स्थानेषु सप्तसु ॥ १३ ॥
त्रेतायुगसमः कालः सर्वदैव महामते । प्लक्षद्वीपादिषु ब्रह्मन् शाकद्वीपान्तिकेषु वै ॥ १४ ॥
पंच वर्षसहस्राणि जना जीवन्त्यनामयाः । धर्माः पञ्च तथैतेषु वर्णाश्रमविभागशः ॥ १५ ॥
वर्णाश्च तत्र चत्वारस्तान्निबोध वदामि ते ॥ १६ ॥
आर्यकाः कुरराश्चैव विदिश्या भाविनश्च ते । विप्रक्षत्रियवैश्यास्ते शूद्राश्च मुनिसत्तम ॥ १७ ॥
जम्बूवृक्षप्रमाणस्तु तन्मध्ये सुमहांस्तरुः । प्लक्षस्तन्नामसंज्ञोऽयं प्लक्षद्वीपो द्विजोत्तम ॥ १८ ॥
इज्यते तत्र भगवांस्तैर्वर्णैरार्यकादिभिः । सोमरूपी जगत्स्रष्टा सर्वस्सर्वेश्वरो हरिः ॥ १९ ॥
प्लक्षद्वीपप्रमाणेन प्लक्षद्वीपस्समावृतः । तथैवेक्षुरसोदेन परिवेषानुकारिणा ॥ २० ॥
इत्येवं तव मैत्रेय प्लक्षद्वीप उदाहृतः । संक्षेपेण मया भूयः शाल्मलं मे निशामय ॥ २१ ॥
शाल्मलस्येश्वरो वीरो वपुष्मांस्तत्सुताञ्छृणु । तेषां तु नामसंज्ञानि सप्तवर्षाणि तानि वै ॥ २२ ॥
श्वेतोऽथ हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा । वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभश्च महामुने ॥ २३ ॥
शाल्मलेन समुद्रोऽसौ द्वीपेनेक्षुरसोदकः । विस्तारद्विगुणेनाथ सर्वतस्संवृतः स्थितः ॥ २४ ॥
तत्रापि पर्वतास्सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः । वर्षाभिव्यञ्जका ये तु तथा सप्त च निम्नगाः ॥ २५ ॥

तेष्विति ॥ चिरात्—पञ्चसहस्राब्दान्ते । तत—प्लक्षद्वीपम् ॥ ९–१० ॥

अनुतप्तेति ॥ त्रिदिवाक्लमेति पाठः । अक्लमा—तदाख्या पञ्चमी नदी ॥ ११, १२ ॥

अपसर्पिणीति ॥ अपसर्पिणी—द्वापरादिकल्यन्तं प्रजानामवरोहक्रमात् ह्रासावस्था । उत्सर्पिणी—कृतादित्रेतान्तमारोहक्रमाद्वृद्ध्यवस्था, * उत्सर्पिणी युगार्द्धं पश्चादपसर्पिणी युगार्द्धं चेत्यार्यभटोक्तेः । युगावस्था—धर्मपादव्यवस्था । तेषु—प्लक्षद्वीपस्य वर्षेषु ॥ १३ ॥

त्रेतेति ॥ युगादिकृत्वं त्रिपाद्धर्मत्वम् सुख्यादिमत्वं च त्रेतासाम्यम् ॥ १४, १५ ॥

वर्णास्त्विति ॥ तत्र—प्लक्षद्वीपे ॥ १६–२५ ॥

कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः । द्रोणो यत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः ॥ २६ ॥
कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा । ककुद्मान्पर्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु ॥ २७ ॥

योनिस्तोया वितृष्णा च चन्द्रा मुक्ता विमोचनी ।
निवृत्तिः सप्तमी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः ॥ २८ ॥

श्वेतञ्च हरितं चैव वैद्युतं मानसं तथा । जीमूतं रोहितं चैव सुप्रभं चातिशोभनम् ।
सप्तैतानि तु वर्षाणि चातुर्वर्ण्ययुतानि वै ॥ २९ ॥
शाल्मले ये तु वर्णाश्च वसन्त्येते महामुने । कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक् ॥ ३० ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यजन्ति तम् । भगवन्तं समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम् ।
वायुभूतं मखश्रेष्ठैर्यज्वनो यज्ञसंस्थितिम् ॥ ३१ ॥
देवानामत्र सान्निध्यमतीव सुमनोहरे । शाल्मलिः सुमहान्वृक्षो नाम्ना निर्वृतिकारकः ॥ ३२ ॥
एष द्वीपः समुद्रेण सुरोदेन समावृतः । विस्ताराच्छाल्मलस्यैव समेन तु समन्ततः ॥ ३३ ॥
सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्वतः । शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः ॥ ३४ ॥

ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राञ्छृणुष्व तान् ॥ ३५ ॥

उद्भिदो वेणुमांश्चैव वैरथो लम्बनो धृतिः । प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपद्धतिः ॥ ३६ ॥
तस्मिन्वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः । तथैव देवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषादयः ॥ ३७ ॥
वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः । दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने ॥ ३८ ॥

ब्रह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः । ३९ ॥

यथोक्तकर्मकर्तृत्वात्स्वाधिकारक्षयाय ते । तत्रैव तं कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्दनम् ।
यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम् ॥ ४० ॥
विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा । कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः ॥ ४१ ॥
वर्षाचलास्तु सप्तैते तत्र द्वीपे महामुने । नद्यश्च सप्त तासां तु शृणु नामान्यनुक्रमात् ॥ ४२ ॥
धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा । विद्युदम्भा मही चान्या सर्वपापहरास्त्विमाः ॥ ४३ ॥
अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाऽचलाः । कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत्स्मृतम् ॥ ४४ ॥
तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः । घृतोदश्च समुद्रो वै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः ॥ ४५ ॥

कुमुदश्चेति ॥ महौषध्यः—मृतसंजीवनाद्याः । अयं द्रोणाद्रिर्हनुमताऽऽनीतः ॥ २६–३९ ॥

यथोक्तेति ॥ यथोक्तं कर्म—नित्यं नैमित्तिकं च । स्वाधिकारक्षयाय च—स्वस्यात्मज्ञानेन कर्मण्यधिकारं विहितकैंकर्यं निवर्तयितुम् । अधिकारं—प्राग्जन्मजं कर्म ॥ ४०–४५ ॥

क्रौञ्चद्वीपो महाभाग श्रूयतां चापरो महान् । कुशद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणो यस्य विस्तरः ॥ ४६ ॥
क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमतः पुत्रास्तस्य महात्मनः । तन्नामानि च वर्षाणि तेषां चक्रे महीपतिः ॥ ४७ ॥
कुशलो मल्लगश्चोष्णः पीवरोऽथान्धकारकः । मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तैते तत्सुता मुने ॥ ४८ ॥
तत्रापि देवगन्धर्वसेविताः सुमनोहराः । वर्षाचला महाबुद्धे तेषां नामानि मे शृणु ॥ ४९ ॥
क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः । चतुर्थो रत्नशैलश्च स्वाहिनी हयसन्निभः ॥ ५० ॥
दिवावृत्पञ्चमश्चात्र तथाऽन्यः पुण्डरीकवान् । दुन्दुभिश्च महाशैलो द्विगुणास्ते परस्परम् ।
द्वीपा द्वीपेषु ये शैला यथा द्वीपेषु ते तथा ॥ ५१ ॥
वर्षेष्वेतेषु रम्येषु तथा शैलवरेषु च । निवसंति निरातङ्काः सह देवगणैः प्रजाः ॥ ५२ ॥
पुष्कराः पुष्कला धन्यास्तिष्याख्याश्च महामुने । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥५३॥
नदीर्मैत्रेय ते तत्र याः पिबन्ति शृणुष्व ताः । सप्त प्रधानाः शतशस्तथाऽन्याः क्षुद्रनिम्नगाः ॥ ५४ ॥
गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा । क्षान्तिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः ॥ ५५ ॥
तत्रापि विष्णुर्भगवान्पुष्कराद्यैर्जनार्दनः । यागै रुद्रस्वरूपश्च इज्यते यज्ञसन्निधौ ॥ ५६ ॥
क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च । आवृतः सर्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः ॥ ५७ ॥
दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः । क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन महामुने ॥ ५८ ॥
शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः । सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥ ५९ ॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मरीचकः । कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ॥ ६० ॥
तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्त वर्षाण्यनुक्रमात् । तत्रापि पर्वताः सप्त वर्षविच्छेदकारिणः ॥ ६१ ॥
पूर्वस्तत्रोदयगिरिर्जलाधारस्तथाऽपरः । तथा रैवतकः श्यामस्तथैवास्तगिरिर्द्विज ।
आम्बिकेयस्तथा रम्यः केसरी पर्वतोत्तमः ॥ ६२ ॥

क्रौञ्चद्वीप इति ॥ * क्रौञ्चद्वीपे गिरिः क्रौञ्चस्तस्य नाम्ना स उच्यते * इति मात्स्ये ॥ ४६—४९ ॥

क्रौञ्चश्चेति ॥ स्वाहिनी हयसन्निभः—वडवामुखाभः ॥ ५० ॥

दिवावृदिति ॥ द्विगुण इत्यादि । ये द्वीपाः, द्वीपेषु स्थिताः ये च शैलाः ते परस्परम्—उत्तरोत्तरं द्विगुणाः—पूर्वपूर्वद्वीपेभ्य उत्तरोत्तरद्वीपाः द्विगुणविस्ताराः, एवं पूर्वपूर्वद्वीपशैलेभ्यः उत्तरोत्तरद्वीपशैलाः द्विगुणविस्ताराः । यथा द्वीपेषु ते तथेति । द्वीपेषु यथा—यावन्मानं, तथा—तावन्मानास्ते शैला इत्यर्थः । (अस्यायमर्थः—) एतदुक्तं भवति—लक्षसंख्यामिते जम्बूद्वीपे स्थिताः शैलाः द्विसहस्रविस्तारा उभयतोऽब्धिस्पृशः, द्विलक्षादिमिते प्लक्षादौ चतुस्सहस्रादिविस्तारा अभितोऽब्धिस्पृश इति ॥ ५१—५६ ॥

क्रौञ्चद्वीप इति ॥ दधिमण्डोदकः—दध्नो मण्डः—सारः, स एवोदकं यस्य तेन ॥ ५७—६२ ॥

शाकस्तत्र महावृक्षः सिद्धगन्धर्वसेवितः । यत्पत्रवातसंस्पर्शादाह्लादो जायते परः ॥ ६३ ॥
तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः । नद्यश्चात्र महापुण्याः सर्वपापभयापहाः ॥ ६४ ॥
सुकुमारी कुमारी च नलिनी धेनुका च या । इक्षुश्च वेणुका चैव गभस्तिस्सप्तमी तथा ॥ ६५ ॥
अन्याश्च शतशस्तत्र क्षुद्रनद्यो महामुने । महीधरास्तथा सन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६६ ॥
तां पिबन्ति मुदा युक्ता जलदादिषु ये स्थिताः । वर्षेषु ते जनपदाः स्वर्गादभ्येत्य मेदिनीम् ॥ ६७ ॥
धर्महानिर्न तेष्वस्ति न संघर्षः परस्परम् । मर्यादाव्युत्क्रमो नापि तेषु देशेषु सप्तसु ॥ ६८ ॥
वंगाश्च मागधाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा । वंगा ब्राह्मणभूयिष्ठा मागधाः क्षत्रियास्तथा ।
वैश्यास्तु मानसास्तेषां शूद्रास्तेषां तु मन्दगाः ॥ ६९ ॥
शाकद्वीपे तु तैर्विष्णुः सूर्यरूपधरो मुने । यथोक्तैरिज्यते सम्यक्कर्मभिर्नियतात्मभिः ॥ ७० ॥
शाकद्वीपस्तु मैत्रेय क्षीरोदेन समावृतः । शाकद्वीपप्रमाणेन वलयेनेव वेष्टितः ॥ ७१ ॥
क्षीराब्धिः सर्वतो ब्रह्मन्पुष्कराख्येन वेष्टितः । द्वीपेन शाकद्वीपात्तु द्विगुणेन समन्ततः ॥ ७२ ॥
पुष्करे सवनस्यापि महावीतोऽभवत्सुतः । धातकिश्च तयोस्तत्र द्वे वर्षे नामचिह्निते ।
महावीतं तथैवान्यद्धातकीखण्डसंज्ञितम् ॥ ७३ ॥
एकश्चात्र महाभाग प्रख्यातो वर्षपर्वतः । मानसोत्तरसंज्ञो वै मध्यतो वलयाकृतिः ॥ ७४ ॥
योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः । तावदेव च विस्तीर्णः सर्वतः परिमण्डलः ॥ ७५ ॥
पुष्पकरद्वीपवलयं मध्येन विभजन्निव । स्थितोऽसौ तेन विच्छिन्नं जातं तद्वर्षकद्वयम् ॥ ७६ ॥
वलयाकारमेकैकं तयोर्वर्षं तथा गिरिः ॥ ७७ ॥
दशवर्षसहस्राणि तत्र जीवन्ति मानवाः । निरामया विशोकाश्च रागद्वेषादिवर्जिताः ॥ ७८ ॥
अधमोत्तमौ न तेष्वास्तां न वध्यवधकौ द्विज । नेर्ष्यासूयाभयं द्वेषो रोषो लोभादिको न च ॥ ७९ ॥
महावीतं बहिर्वर्षं धातकीखण्डमन्ततः । मानसोत्तरशैलस्य देवदैत्यादिसेवितम् ॥ ८० ॥
सत्यानृते न तत्रास्तां द्वीपे पुष्करसंज्ञिते । न तत्र नद्यश्शैला वा द्वीपे वर्षद्वयान्विते ॥ ८१ ॥

शाक इति ॥ खरमृदुस्पर्शोभयपार्श्वपर्णो वृक्षविशेषः शाकः ॥ ६३—६६ ॥

ताः पिबन्तीति ॥ स्वर्गप्रदकर्मक्षये तच्छेषाद्भुवमभ्येत्य जलदादिवर्षेषु ये स्थिताः—जाताः, जानपदा जनाः ते ताः—नदीः पिबन्ति ॥ ६७—७२ ॥

पुष्कर इति ॥ धातकीखण्ड इति च तस्यैव राज्ञो नाम ॥ ७३ ॥

एकश्चेति ॥ पुष्करे मानसोत्तराद्रेर्वलयाकारत्वोक्तया प्लक्षादिषु वर्षाद्रय स्तिर्यग्रेखाकारा अभितोऽब्धि-स्पृशो वर्षविभेदिन इति गम्यते ॥ ७४—७९ ॥

तुल्यवेषास्तु मनुजा देवैस्तत्रैकरूपिणः ॥ ८२ ॥

वर्णाश्रमाचारहीनं धर्माचरणवर्जितम् । त्रयीवार्तादण्डनीतिशुश्रूषारहितञ्च यत् ॥ ८३ ॥

वर्षद्वयं तु मैत्रेय भौमः स्वर्गोऽयमुत्तमः । सर्वर्तुसुखदः कालो जरारोगादिवर्जितः ।
धातकीखण्डसंज्ञेऽथ महापीते च वै मुने ॥ ८४ ॥

न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे ब्रह्मणस्स्थानमुत्तमम् । तस्मिन्निवसति ब्रह्मा पूज्यमानस्सुरासुरैः ॥ ८५ ॥

स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवेष्टितः । समेन पुष्करस्यैव विस्तारान्मण्डलाकृतेः ॥ ८६ ॥

एवं द्वीपाः समुद्रैश्च सप्त सप्तभिरावृताः । द्वीपश्चैव समुद्रश्च समानौ द्विगुणौ परौ ॥ ८७ ॥

पयांसि सर्वदा सर्वसमुद्रेषु समानि वै । न्यूनातिरिक्तता तेषां कदाचिन्नैव जायते ॥ ८८ ॥

स्थालीस्थमग्निसंयोगादुद्रेकि सलिलं यथा । तथेन्दुवृद्धौ सलिलमंभोधौ मुनिसत्तम ॥ ८९ ॥

अन्यूनानतिरिक्ताश्च वर्धन्त्यापो ह्रसन्ति च । उदयास्तमयेष्विन्दोः पक्षयोश्शुक्लकृष्णयोः ॥ ९० ॥

दशोत्तराणि पञ्चैव ह्यङ्गुलानां शतानि वै । अपां वृद्धिक्षयौ दृष्टौ सामुद्रीणां महामुने ॥ ९१ ॥

भोजनं पुष्करद्वीपे तत्र स्वयमुपस्थितम् । षड्रसं भुञ्जते विप्र प्रजास्सर्वास्सदैव हि ॥ ९२ ॥

स्वादूदकस्य परितो दृश्यते लोकसंस्थितिः । द्विगुणा कांचनी भूमिः सर्वजंतुविवर्जिता ॥ ९३ ॥

महापीतमिति ॥ अन्ततः—मानसोत्तराद्रेरन्त इत्यर्थः । धातकीसंज्ञमन्तेत इति च पाठः ॥ ८०—८४ ॥

न्यग्रोध इति ॥ अस्य न्यग्रोधस्य पुष्कर इति नाम । तेन द्वीपोऽपि पुष्कर इति स्मर्यते । * न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे पुष्करस्तेन स स्मृतः * इति मात्स्योक्तेः ॥ पुष्करः—पुष्कल इत्यर्थः ॥ ८५, ८६ ॥

एवमिति ॥ द्वीपश्चैव समुद्रश्च जम्बूद्वीपक्षारोदौ समानौ, तद्द्विगुणौ प्लक्षद्वीपेक्षुरसोदौ । एवमनन्तरद्वीपाब्ध्योः पूर्वपूर्वद्वीपद्वैगुण्यम् अन्योन्यसाम्यं चोह्यम् ॥ ८७ ॥

पयांसीति ॥ पयांसि समानि—अवृद्धिशोषाणि । चन्द्रस्य तु वृद्धौ पौर्णिमायामुदये च तेषामुत्क्षोभमात्रं न तु वृद्धिः । एवं चन्द्रह्रासे तावत् क्षुभितस्य ह्रासः न तन्मूलाम्बुक्षयः ॥ ८८ ॥

स्थालीस्थमिति ॥ यथा परिमितं जलं क्वाथे उद्रिच्यते तदेव शैत्ये ह्रसति-समीभवति ॥ ८९ ॥

अन्यूनानतिरिक्ता इति ॥ तथा शुक्ले कृष्णे वा चन्द्रस्योदयेऽपां सपादैकविंशतिहस्तमिता वृद्धिः । अस्तमये तावानेव ह्रासः ॥ ९०, ९१ ॥

भोजनमिति ॥ षड्रसम्—भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयखाद्यात्मना षड्विधं रस्यम्, मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायाद्यरसवद्द्रव्यं वा ॥ ९२ ॥

स्वादूदकस्येति ॥ लोकस्य—जननिवासभूतस्य सप्तद्वीपात्मकस्य, संस्थितिः—मर्यादाभूता स्वर्णभूमिः । अलोकसंस्थितिरिति पदच्छेदे लोकसंस्थानरहिता दर्पणाकारा । सा च लोकान्मेरोरभितः स्थितात्सप्तलक्षपञ्चकोटिमितात् द्विगुणा सचतुर्दशलक्षदशकोटिः ॥ ९३ ॥

लोकालोकस्ततश्शैलो योजनायुतविस्तृतः। उच्छ्रायेणापि तावन्ति सहस्राण्यचलो हि सः ॥ ९४ ॥
ततस्तमः समावृत्य तं शैलं सर्वतः स्थितम्। तमश्चाण्डकटाहेन समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ ९५ ॥
पञ्चाशत्कोटिविस्तारा सेयमुर्वी महामुने। सहैवांडकटाहेन सद्वीपाब्धिमहीधरा ॥ ९६ ॥
सेयं धात्री विधात्री च सर्वभूतगुणाधिका। आधारभूता सर्वेषां मैत्रेय जगतामिति ॥ ९७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

लोकालोक इति ॥ ततो लोकालोकादिः। एवं संहृत्य मेरोरेकतो लोकालोकान्तं कोटयो द्वादश लक्षाणि सप्तषष्टिः, पंचाशत्सहस्राणि च। * एतेन ह्यलोकपरिमाणं व्याख्यातमिति भागवतोक्त्या किंचिदूनसार्द्धद्वादशकोट्यादिकमलोकाख्यम् ॥ ९४ ॥

तत इति ॥ तत्रैव तमोगर्तोदौ च तामसभूतावासभूतौ। सगर्तोदात्तमसः परस्तात् परितः प्रतिदिशमण्डकटाहादर्वाङ् महापुरुषनिवासभूतो वैकुण्ठलोकः, ततः कटाह इति ज्ञेयम्। भागवते हरिवंशे च ब्राह्मणपुत्रानयनप्रस्तावे भगवत्स्थानस्य तथोपवर्णितत्वात् ॥ ९५ ॥

पञ्चाशदिति ॥ एवं मेरोरेकतः कटाहान्तं पंचविंशतिकोटिकं भूविस्तारार्द्धम्, अन्यतश्च तथा; इत्थं संहृत्य पञ्चाशत्कोटिभूविस्तारः। एवमूर्ध्वाधः कटाहावधिश्चाण्डोच्छ्रायः पंचाशत्कोटिः, * सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविंशतिः * इति शुकोक्तेः। यद्वा, एकत एव लोकमानात्ससार्द्धत्रिलक्षाध्यर्धद्विकोट्यात्मकाद्द्वैगुण्यं काञ्चनभूमेस्ससप्तलक्षपंचकोट्यात्मकं कृत्वा शिष्टं सप्तदश कोट्यादिकं तमःकटाहादिमानत्वेन योज्यम्। पुराणकारस्य हि वैराग्योत्पादने भगवन्माहात्म्यज्ञापने च तात्पर्यान्न लोकसंख्यागणितेष्वत्यादरः। ततो यथाकथंचिदपि पंचाशत्कोटिविस्तारत्वं भुवो ज्ञेयम्। अन्ये तु विस्तारशब्दं व्यासार्द्धपरं कृत्वा मेरोरभितः पंचाशत्कोटित्वं वर्णयन्तो भूमेः शतकोटिविस्तारत्वं प्राहुः। तथा च वाराहे—* भूमण्डलं तु शतकोटिविस्तारं साण्डकटाहमिति। अयमेव पक्षः स्कान्दे शिवरहस्ये विस्तरेणोक्तः। शैवतन्त्रान्तरे च * कोटिद्वयं त्रिपञ्चाशल्लक्षाणि च ततः परम्। पञ्चाशच्च सहस्राणि सप्तद्वीपाः ससागराः ॥ ततो हिरण्मयी भूमिर्दशकोटयो वरानने ॥ देवानां क्रीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परम् ॥ पर्वतो वलयाकारो योजनायुतविस्तृतः ॥ तस्माद्बाह्यं तमो घोरं दुष्प्रेक्ष्यं जीववर्जितम् ॥ पञ्चत्रिंशत्स्मृताः कोटयो लक्षाण्येकोनविंशतिः ॥ चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां वरानने। सप्तसागरमानस्तु गर्तोदस्तदनन्तरम् ॥ कोटियोजनमानस्तु कटाहस्संव्यवस्थितः ॥ इति। अस्मिंस्तु पक्षे * सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविंशतिरिति भागवतश्लोकस्थसूर्यशब्दस्तत्प्रकाश्यदेशपरो योज्यः। * रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते ॥ ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता ॥ इति वक्ष्यमाणत्वात्। * प्रकाश्य पृथिवीमानं पञ्चविंशतिकोटिकम्, तत्प्रकाशकमेव सूर्यं कल्पयित्वा, ततः परं यावदण्डकटाहं पञ्चविंशतिरित्येवार्थः। यद्वाऽण्डकटाहान्तः पंचाशत्कोटिः पृथिवी, बहिश्चावरणभूता तावतीति, एवं शतकोटित्वं वराहपुराणानुसाराद्योज्यम्। यद्वा शास्त्रीयांगुलसिद्धैर्योजनैः पञ्चाशत्कोट्य एव लौकिकांगुलसिद्धयोजनैः शतकोटयः स्युः। यद्वा कल्पभेदेन द्वयोरपि पक्षयोरविरोधः कल्प्यः ॥ ९६ ॥

सेयमिति ॥ धात्री—ओषधिद्वारा पोषकरी। विधात्री—कर्त्री। गुणाधिका—पंचगुणत्वात् ॥ ९७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

विस्तार एष कथितः पृथिव्या भवतो मया। सप्ततिस्तु सहस्राणि द्विजोच्छ्रायोऽपि कथ्यते ॥ १ ॥

दशसाहस्रमेकैकं पातालं मुनिसत्तम। अतलं वितलं चैव नितलं च गभस्तिमत्।
महाख्यं सुतलं चाग्र्यं पातालं चापि सप्तमम् ॥ २ ॥

शुक्लकृष्णारुणाः पीताः शर्कराश्शैलकांचनाः। भूमयो यत्र मैत्रेय वरप्रासादमण्डिताः ॥ ३ ॥

तेषु दानवदैतेयजातयश्शतशस्तथा। निवसन्ति महानागजातयश्च महामुने ॥ ४ ॥

स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारदः। प्राह स्वर्गसदां मध्ये पातालाभ्यागतो दिवि ॥ ५ ॥

आह्लादकारिणः शुभ्रा मणयो यत्र सुप्रभाः। नागाभरणभूषासु पातालं केन तत्समम् ॥ ६ ॥

दैत्यदानवकन्याभिरितश्चेतश्च शोभिते। पाताले कस्य न प्रीतिर्विमुक्तस्यापि जायते ॥ ७ ॥

दिवाऽर्करश्मयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम्। शशिरश्मिर्न शीताय निशि द्योताय केवलम् ॥ ८ ॥

भक्ष्यभोज्यमहापानमुदितैरपि भोगिभिः। यत्र न ज्ञायते कालो गतोऽपि दनुजादिभिः ॥ ९ ॥

वनानि नद्यो रम्याणि सरांसि कमलाकराः। पुंस्कोकिलाभिलापाश्च मनोज्ञान्यम्बराणि च ॥ १० ॥

भूषणान्यतिशुभ्राणि गन्धाढ्यं चानुलेपनम्। वीणावेणुमृदंगानां स्वनैरापूरितानि च ॥ ११ ॥

एतान्यन्यानि चोदारभाग्यभोग्यानि दानवैः। दैत्योरगैश्च भुज्यन्ते पातालान्तरगोचरैः ॥ १२ ॥

पातालानामधश्चास्ते विष्णोर्या तामसी तनुः। शेषाख्या यद्गुणान्वक्तुं न शक्ता दैत्यदानवाः॥१३॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

विस्तार इति ॥ सप्ततिसहस्रोच्छ्रायत्वं सप्तभूमिकप्रासादन्यायेन ॥ १ ॥

दशसाहस्रमिति ॥ दशसहस्रेण भूमितद्विवरमानविभागः शिवरहस्योक्तः * तदन्तरपुटाः सप्त नागाः सुरसमाश्रयाः। योजनानां चायुतानि सप्त तत्त्वार्थचिन्तकैः ॥ सहस्रयोजनान्येषां दलान्यन्तरनेमयः। प्रत्येकशोऽन्तराण्येषां सहस्राणि नवाध्वनाम् ॥ इति। अध्वनां—योजनानामित्यर्थः। अत्र विशेषो वायूक्तः *पृथिव्यामुदकं सा च पृथ्व्यपामुपरि स्थिता। आकाशश्चापरमधः पुनर्भूमिः पुनर्जलम् ॥ इति। महाख्यम्-महातलम्। तच्च वालुकामयम् ॥ २—५ ॥

आह्लादकारिण इति ॥ नागाभरणेति। आभ्रियत इत्याभरणं, नागैर्भ्रियमाणासु भूषासु। यद्वा भूषाश्चूडाद्यलङ्काराः नित्याः फणामणिप्रभृतयो वा। नागाभरणभूषास्विति च पाठः ॥ ६ ॥

दैत्यदानवकन्याभिरिति ॥ विमुक्तस्य—विषयरागविमुक्तस्य ॥ ७ ॥

दिवेत्यादि ॥ रश्मिप्रवेशवचनाद्द्वारसद्भावोऽनुमेयः ॥ ८—१२ ॥

पातालानामिति ॥ *तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रान्तर आस्ते या वै कला भगवत स्तामसी समाख्यातानन्ते* इति भागवतोक्तिः। तामसी—संहारहेतुभूततमोविधात्री। अत एवास्य वदनात् कालाग्निरुद्रनिष्क्रमणमुत्तरत्रोच्यते ॥ १३ ॥

योऽनन्तः पठ्यते सिद्धैर्देवो देवर्षिपूजितः । स सहस्रशिरा व्यक्तस्वस्तिकामलभूषणः ॥ १४ ॥
फणामणिसहस्रेण यः स विद्योतयन्दिशः । सर्वान्करोति निर्वीर्यान् हिताय जगतोऽसुरान् ॥ १५ ॥
मदाघूर्णितनेत्रोऽसौ यः सदैवैककुण्डलः । किरीटी स्रग्धरो भाति साग्निः श्वेत इवाचलः ॥ १६ ॥
नीलवासा मदोद्रिक्तः श्वेतहारोपशोभितः । साभ्रगङ्गाप्रवाहोऽसौ कैलासाद्रिरिवापरः ॥ १७ ॥
लाङ्गलासक्तहस्ताग्रो बिभ्रन्मुसलमुत्तमम् । उपास्यते स्वयं कान्त्या यो वारुण्या च मूर्त्तया ॥ १८ ॥
कल्पान्ते यस्य वक्त्रेभ्यो विषानलशिखोज्ज्वलः । संकर्षणात्मको रुद्रो निष्क्रम्यात्ति जगत्त्रयम् ॥१९॥
स बिभ्रच्छेखरीभूतमशेषं क्षितिमण्डलम् । आस्ते पातालमूलस्थः शेषोऽशेषसुरार्चितः ॥ २० ॥
तस्य वीर्यं प्रभावश्च स्वरूपं रूपमेव च । न हि वर्णयितुं शक्यं ज्ञातुं वा त्रिदशैरपि ॥ २१ ॥
यस्यैषा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा । आस्ते कुसुममालेव कस्तद्वीर्यं वदिष्यति ॥ २२ ॥
यदा विजृम्भतेऽनन्तो मदाघूर्णितलोचनः । तदा चलति भूरेषा साद्रितोया सकानना ॥ २३ ॥
गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः किन्नरोरगचारणाः । नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमव्ययः ॥ २४ ॥
यस्य नागवधूहस्तैर्गालितं हरिचन्दनम् । मुहुः श्वासानिलापास्तं याति दिक्क्षोदवासताम् ॥ २५ ॥
यमाराध्य पुराणर्षिर्गर्गो ज्योतींषि तत्त्वतः । ज्ञातवान्सकलं चैव निमित्तपठितं फलम् ॥ २६ ॥
तेनेयं नागवर्येण शिरसा विधृता मही । बिभर्ति मालां लोकानां सदेवासुरमानुषाम् ॥ २७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

ततश्च नरका विप्र भुवोऽधस्सलिलस्य च । पापिनो येषु (पच्यन्ते) पात्यन्ते ताञ्छृणुष्व महामुने ॥ १ ॥

य इति ॥ स्वस्तिकं—फणस्थरेखाचिह्नविशेषः ॥ १४—१८ ॥

कल्पान्त इति ॥ संकर्षणात्मकः—सङ्कर्षणाधिष्ठितः ॥ १९, २० ॥

तस्येति ॥ वीर्यम्—उत्साहः, प्रभावः—शक्तिः, स्वरूपं— तत्त्वम्, रूपम्—आकारः ॥ २१—२४ ॥

यस्येति ॥ गालितम्—वस्त्रशोधितम् । लम्भितं हरिचन्दनमिति पाठे लम्भितं समालम्बनीकृतम्, अंगरागीकृतमित्यर्थः । दिक्क्षोदवासतां-दिशां क्षोदवासनाम, अधिवासचूर्णत्वम् । दिक्षूदवासतामिति पाठे दिक्षु जलाधिवासनचूर्णत्वमिति ॥ २५ ॥

यमिति ॥ निमित्ते—ग्रहचारोत्पातशकुनादौ शुभाशुभसूचके, पठितम् । निमित्तफलितमिति च पाठः ॥ ॥ २६, २७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

उक्ता पुण्यभोगभूमिः । अथ पापभोगभूमिरुच्यते—ततश्चेति ॥ सलिलस्य—तमोगर्तोदकस्य, अधः ॥ १ ॥

रौरवस्सूकरो रोधस्तालो विशसनस्तथा । महाज्वालस्तप्तकुम्भो लवणोऽथ विलोहितः ॥ २ ॥
रुधिराम्भो वैतरणिः क्रिमिशः क्रिमिभोजनः । असिपत्रवनं कृष्णो लालाभक्षश्च दारुणः ॥ ३ ॥
तथा पूयवहः पापो वह्निज्वालो ह्यधःशिराः । संदंशः (कृष्ण) कालसूत्रश्च तमश्चावीचिरेव च ॥ ४ ॥
श्वभोजनोऽथाप्रतिष्ठश्चाप्रचिश्च तथा परः । इत्येवमादयश्चान्ये नरका भृशदारुणाः ॥ ५ ॥
यमस्य विषये घोराः शस्त्राग्निभयदायिनः । पतन्ति येषु पुरुषाः पापकर्मरतास्तु ये ॥ ६ ॥
कूटसाक्षी तथाऽसम्यपक्षपातेन यो वदेत् । यश्चान्यदनृतं वक्ति स नरो याति रौरवम् ॥ ७ ॥
भ्रूणहा पुरहन्ता च गोघ्नश्च मुनिसत्तम । यान्ति ते नरकं रोधं यश्चोच्छ्वासनिरोधकः ॥ ८ ॥
सुरापो ब्रह्महा हर्ता सुवर्णस्य च सूकरे । प्रयाति नरके यश्च तैस्संसर्गमुपैति वै ॥ ९ ॥

रौरव इति ॥ रौरवसूकरौ रुरुवराहकृतपीडात्मकौ । निखातवद्यत्र रुद्ध्यते स रोधः । तालद्रुमात्पातनं तत्पर्णकाण्डेन च छेदनं यत्र स तालः । क्रकचादिना तीक्ष्णशस्त्रेण यत्र च्छेदनं स विशसनः । * मुक्तस्ततोऽन्य- वह्निस्थः शेते संप्राप्य निर्वृतिमित्युक्तो महाज्वालः । यत्र तैलकुम्भेषु पच्यन्ते स तप्तकुम्भः । छित्वा छित्वा तप्तक्षारोत्क्षेपणं यत्र स लवणः । लोहितस्य-रुधिरस्य शोषणं यत्र स विलोहितः ॥ २ ॥

रुधिराम्भ इति ॥ तप्तरुधिरमयोदको देशो रुधिराम्भः । रुधिरमयी दुस्तरा नदी वैतरणी । यत्र क्रिमिषु शय्यते स क्रिमिशः । यत्र क्रिमयो भुज्यन्ते स क्रिमिभोजनः । कार्ष्णायसशंकुः निरन्तरं यत्र संचार्यते स कृष्णः । अतिशीतात्मा दारुणः ॥ ३ ॥

तथेति ॥ संदंशैर्यत्र जिह्वोत्पाटनं स संदंशः, यथोक्तम् * उत्पाटयन्ते तथा जिह्वाः संदंशैर्भृशदारुणैः । आक्रोशकानां दुष्टनां सदैवाबद्धभाषिणाम । शस्त्रधारां सदैवैतां मृणालप्रस्तरं नरः । मन्यते नारकैः शस्त्रैर्विक्षतो द्विजसत्तम । हिमखण्डं च यच्छन्नो निवातं मन्यते नरः । विमुक्तो नरकाच्छीतादप्रकाशं तमस्तमः ॥ क्रिमिकीट- जलूकादितीक्ष्णदंष्ट्राप्रविक्षताः । भ्राम्यन्ते चान्धतामिस्रे वृथामांसाशिनो हि ये ॥ कालसूत्रेण भिद्यन्ते चक्रा- रूढास्तु मानवाः । पादांगुलिस्थेन सदा ह्यापादतलमस्तकम् । एकीभूतशरीरश्च विवेच्योऽतिचिरेण च ॥इ ति ॥ ४—६ ॥

कूटसाक्षीति ॥ साक्ष्यं जानन्नप्यवदन्नन्यथा वा वदन् यः स कूटसाक्षी । तथा यो धर्माधिकृतः सन् असम्यक्-अयथार्थं वदति, साक्षिवादादन्यत्—नर्मादिव्यतिरिक्तमनृतम् ॥ ७ ॥

भ्रूणहेति ॥ भ्रूणो गर्भः, सूत्रप्रवचनाध्यायी वा ; यथाह बोधायनः * उपनीतमात्रो व्रतचारी वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः, एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः, अङ्गाध्याय्यनूचानः, कल्पाध्यायी ऋषिकल्पः, सूत्रप्रवचना- ध्यायी भ्रूणः, चतुर्वेद ऋषिः, अत ऊर्ध्वं देवः इति ॥ ८ ॥

सुराप इति ॥ सुवर्णस्य-विप्रसंबन्धिनो हेममात्रस्य, षोडशमाषमानस्य वा हेम्नः । संसर्गम्-अब्दं सह- शय्यासनादिना, सकृद्याजनादिना वा ; * संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्सद्यः पतति तत्समः ॥ इति स्मृतेः ॥ ९ ॥

ाजन्यवैश्यहन्ता च तथैव गुरुतल्पगः । तप्तकुण्डे स्वसृगामी हन्ति राजभटांश्च यः ॥ १० ॥
ाध्वीविक्रयकृद्बंधपालः केसरिविक्रयी । तप्तलोहे पतन्त्येते यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥ ११ ॥
नुषां सुतां चापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते । अवमन्ता गुरूणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः ॥ १२ ॥
ददूषयिता यश्च वेदविक्रयिकश्च यः । अगम्यगामी यश्च स्यात्ते यान्ति लवणं द्विज ॥ १३ ॥
चोरो विलोहे पतति मर्यादादूषकस्तथा ॥ १४ ॥
वद्विजपितृद्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः । स याति क्रिमिभक्षे वै क्रिमिशे च दुरिष्टकृत् ॥ १५ ॥
पेतृदेवातिथींस्त्यक्त्वा पर्यश्नाति नराधमः । लालाभक्षे स यात्युग्रे शरकर्ता च वेधके ॥ १६ ॥
रोति कर्णिनो यश्च यश्च खड्गादिकृन्नरः । प्रयान्त्येते विशसने नरके भृशदारुणे ॥ १७ ॥
सत्प्रतिगृहीता तु नरके यात्यधोमुखे । अयाज्ययाजकश्चैव तथा नक्षत्रसूचकः ॥ १८ ॥
वेगी पूयवहे चैको याति मिष्टान्नभुङ्नरः ॥ १९ ॥
ाक्षामांसरसानां च तिलानां लवणस्य च । विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ॥ २० ॥
ार्जारकुक्कुटच्छागश्ववराहविहंगमान् । पोषयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम ॥ २१ ॥

राजन्येति ॥ राजन्यवैश्यौ यागस्थौ * सवनगतौ हि क्षत्रियवैश्यौ * इत्यादिस्मृतेः । राजभटान्— ायुद्धस्थान ॥ १० ॥

साध्वीविक्रयकृदिति ॥ साध्वी—भार्या । बन्धपालः—कारागृहाधिकारी । केसरी—अश्वः, * तप्तलोहे पश्ववणिक् तथा बन्धनरक्षिता । भार्याविक्रयकर्ता च यश्च भक्तं परित्यजेत् * इति वायुः । * ब्रह्महा मुच्यते ेन न तेन हयविक्रयी * इति स्मृतिः । भक्त-शरणागतम् ॥ ११ ॥

स्नुषामिति ॥ अवमन्ता—अलीकनिर्बन्धकर्ता । आक्रोष्टा—गुरूणां विप्राणां चाधिक्षेप्ता, शप्ता वा॥१२॥

वेदेति ॥ वेददूषयिता—वेदनिन्दको विस्मर्ता च । अगम्याः—मातुलान्यन्त्यजाद्याः ॥ १३ ॥

चोर इति ॥ सदाचारादिसिद्धसमयधर्मा मर्यादाः ॥ १४ ॥

देवद्विजेति ॥ दुरिष्टं—विकलो यागः, अभिचारो वा ॥ १५ ॥

पितृदेवातिथीनिति ॥ पित्रादीन्वर्जयित्वा आदावशनं पर्यशनम् ॥ १६ ॥

करोतीति ॥ कर्णिनः—शरविशेषाः ॥ १७ ॥

असत्प्रतिगृहीतेति ॥ असत्—कृष्णाजिनमेषादि; असतः—म्लेच्छादिकाद्वा । अयाज्याः—शूद्राद्याः, ्पतितव्रात्या वा । * अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते । स पङ्क्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः ॥ नक्षत्रजीवी वा ॥ १८ ॥ वेगीति ॥ वेगी—साहसिकः । मिष्टान्नभुक्—एक एव स्वादुभुक् ॥ १९ ॥

लाक्षेति ॥ लाक्षा जतु । रसाः—क्षीरमध्वाद्याः ॥ २०, २१ ॥

रङ्गोपजीवी कैवर्तः कुण्डाशी गरदस्तथा । सूची माहिषकश्चैव पर्वकारी च यो द्विजः ॥ २२ ॥
अगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः । रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमविक्रयिणश्च ये ॥ २३ ॥
मखहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ॥ २४ ॥
रेतःपातादिकर्तारो मर्यादाभेदिनो हि ये । ते कृच्छ्रं यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये ॥ २५ ॥
असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः । औरभ्रका मृगव्याधा वह्निज्वाले पतन्ति वै ॥ २६ ॥
यान्त्येते द्विज तत्रैव ये चापाकेषु वह्निदाः ॥ २७ ॥
व्रतानां लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः । संदंशे यातनामध्ये पततस्तावुभावपि ॥ २८ ॥
दिवा स्वप्ने च स्कन्दन्ते ये नरा ब्रह्मचारिणः । पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने ॥ २९ ॥
एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः । येषु दुष्कृतकर्माणः पच्यन्ते यातनागताः ॥ ३० ॥
यथैव पापान्येतानि तथाऽन्यानि सहस्रशः । भुज्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः ॥ ३१ ॥
वर्णाश्रमविरुद्धं च कर्म कुर्वन्ति ये नराः । कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते ॥ ३२ ॥
अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः । देवाश्चाधोमुखान्सर्वानधः पश्यन्ति नारकान् ॥ ३३ ॥
स्थावराः क्रिमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः । धार्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् ॥ ३४ ॥

रङ्गोपजीवीति ॥ रङ्गोपजीवी—नटमल्लादिवृत्तिः । कैवर्तः—धीवरवृत्तिः । जीवति भर्तरि जारजः कुण्डः, तदन्नभोजी कुण्डाशी; अशृतमृद्भाण्डभोजी वा । गरदः—विषदः । सूची—राजगामी पैशुनः । * महिषीत्युच्यते भार्या भगेनोपार्जितं धनम् । उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः ॥ इति, लुलायीजीवो वा । लोभादिना अपर्वसु पर्वक्रियादिकर्ता पर्वकारी, पर्वसु तैलस्त्रीमांसादिभोगकारी वा ॥ २२ ॥

अगारदाहीति ॥ शाकुनिः—पक्ष्यादिजीवः, निमित्तशकुनाजीवो वा ॥ २३, २४ ॥

रेतःपातादीति ॥ मर्यादाभेदिनः—ग्रामादिसीमोल्लङ्घिनः । कुहकं—शाठ्यम्, इन्द्रजालादि वा ॥ २५ ॥

असिपत्रवनमिति ॥ औरभ्रकः—मेषाजीवी ॥ २६ ॥

यान्तीति ॥ अपाको दाह्यमृत्पिण्डेष्टकादिगर्भ इन्धनचयः ॥ २७, २८ ॥

दिवेति ॥ स्कन्दन्ते—शुक्रमवकिरन्ति । चशब्दात्पुत्रैरध्यापिताश्च पच्यन्ते; क्रमेणेति शेषः । पातकिनस्तत्तदुक्तनरकं पूर्वं भुक्त्वा तच्छेषेण सर्वनरकान् पर्यायेण भुञ्जत इत्यर्थः ॥ २९–३२ ॥

नारकिणां सुखिनो देवान्दृष्ट्वा क्लेशोऽधिकः स्यादित्याह—अधः शिरोभिरिति ॥ देवाश्चेति ॥ नारकान् पश्यतां देवानामपि पुण्यक्षये पापान्नरके पतिष्याम इति निरये साशङ्कत्वात्स्वर्गे नातिसुखं स्यात् । * स्वर्गेऽपि पातभीतस्येति हि वक्ष्यति ॥ ३३ ॥

एवं पापिनोऽनुभूतनानाविधनरकास्तच्छेषेण तामसादिगुणसंकरतारतम्येन नवधा भिन्नानि स्थावरादिजन्मानि यावन्मोक्षं क्रमेणारोहन्तीत्याह [illegible] । स्थावरा इति ॥ अब्जाः—[illegible] । धार्मिकाः—मनुष्येष्वेव केचित् । मोक्षिणः—ब्रह्मलोकस्थाः ॥ ३४ ॥

सहस्रभागप्रथमाः द्वितीयानुक्रमास्तथा । सर्वे ह्येते महाभाग यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥ ३५ ॥
यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः । पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥ ३६ ॥
पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि यद्यथा । तथा तदेव संस्मृत्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः ॥ ३७ ॥
पापे गुरूणि गुरुणि स्वल्पान्यल्पे च तद्विदः । प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगुस्स्वायंभुवादयः ॥ ३८ ॥
प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै । यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥ ३९ ॥

सहस्रेति ॥ सहस्रभागप्रथमा इति । प्राथम्यमुत्तरोत्तरापेक्षया । सहस्रतमभागभूताः—सहस्रभागाः । त एव प्रथमाः उत्तरोत्तरापेक्षया ; द्वितीयत्वमुत्तरत्वम् । पूर्वे पूर्वे सर्वे एते स्थावराद्याः सहस्रतमभागास्सन्तः उत्तरोत्तरं द्वितीयानुक्रमाः स्युः ; स्थावरादिपूर्वपूर्वजातीयाद्द्वितीयमुत्तरोत्तरं जन्मानुक्रामन्ति । एतदुक्तं भवति, पूर्वपूर्वजन्मसु स्थितेषु जन्तुषु कतिचिदेवोत्तरोत्तरं जन्म विन्दन्तीति । तथाह वायुः * य स्सहस्रतमो भागस्स्थावराणां भवेदिह । पार्थिवाः क्रिमयस्तावत्संस्वेदाज्जन्ति ते॥ संस्वेदजानां भागेन साहस्रेण हि संमिताः । औदका जन्तवः * इत्युपक्रम्य * य स्सहस्रतमो भागो भवेत्तु द्विपदां मिह । धार्मिकास्ते भुवि ज्ञेया पुनर्भागेन धार्मिकाः ॥ साहस्रेणैव भागेन धार्मिकेभ्यो दिवं गताः । य स्सहस्रतमो भागो धार्मिकाणां भवेद्दिवि ॥ संमितास्तेन भागेन मोक्षिणस्तावदेव हि । एवं सुदुर्लभा ह्यशान्ता धार्मिकाः स्वर्गवासिनः ॥ इति । अयं च क्रमः प्रायिकः * तिर्यग्योनिगतः कश्चिन्मुच्यते नारकी परः । अनुग्रहप्रकारस्य क्रमोऽयं न विवक्षितः ॥ इति वायूक्तेः । * व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यते पुण्यगौरवात् । विचित्रा गतयः पुंसां कर्मणां गुरुलाघवैः ॥ इत्यादित्यपुराणोक्तेश्च । इदं च स्थावरादिश्लोकद्वयं मोक्षदौर्लभ्यप्रतिपादनपरं न तु जीवेयत्ताक्रमपरम्, स्वर्गनरकादिस्थानां जीवानामानन्त्यात् । यावन्मुक्तिसमाश्रया इति । मुक्तास्तु द्वितीयानुक्रमा न भवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

कृतादिकाले तद्धर्माधिक्येऽपि स्वर्गिवन्नारकिणोऽप्यनन्ता इत्याह—यावन्त इति ॥ ३६ ॥

पापानां मध्ये यस्य यद्यथा प्रायश्चित्तं श्रुतावुक्तं तस्य तत्तथाऽनुस्मृत्य प्रायश्चित्तान्युक्तानीत्याह—पापानामिति ॥ ३७ ॥

पाप इति ॥ गुरूणि प्रायश्चित्तानि—साक्षात्कर्तुः प्राणान्तिकादीनि, गुरुणि पापे—मतिपूर्वकमत्यन्तमावृत्ते ; स्वल्पानि—रहस्यप्रायश्चित्तादीनि, अल्पे—सकृदज्ञानकृताप्रकाशानुमतिमात्रादिके । तत्र ह्यज्ञानकृते ब्रह्महत्यादिमहापातके द्वादशवार्षिकं, ज्ञानकृते तद्द्विगुणम्, आवृत्तौ तद्द्विगुणम्, अत्यन्तावृत्तौ तद्द्विगुणमिति साक्षात्कर्तुः । अनुग्राहकस्यैतत्पादोनं, प्रयोजकस्यार्धम्, अनुमन्तुः सार्धपादः, प्रोत्साहकादीनां च ततोऽवरमित्यादिक्रमः । तत्र च महापातकानामज्ञानकृतानां द्वादशवार्षिकं कर्तुः शोधकं संव्यवहार्यत्वकरं च ; मत्या कृतानां तु स्मृत्युक्तं प्राणान्तिकं व्यवहार्यत्वकरं नरकहरं च ; द्वादशवार्षिकं तु द्विगुणमपि कामकृतानां पातकानां कर्तुः व्यवहार्यत्वकरं न तु नरकहरम् । एवमादिपापस्य प्रायश्चित्तस्य च गुरुलघुत्वादितारतम्यविदस्तद्विदः ॥ ३८ ॥

अथ मन्वादिभिरुक्तानां प्रायश्चित्तानां तत्तत्पापमात्रनिवर्तकत्वात्, * यः सकृत्पातकं कुर्यात् कुर्यादेनस्ततोऽपरमिति ह्युक्तायाः पुनस्तत्पापप्रवृत्तेरनिवारकत्वाच्च तान्युपेक्ष्य सर्वेषामंहसां महीयसामल्पीयसां च देश-

कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते। प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥ ४० ॥
प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन्। नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः ॥ ४१ ॥
विष्णुसंस्मरणात्क्षीणसमस्तक्लेशसञ्चयः। मुक्तिं प्रयाति स्वर्गाप्तिस्तस्य विघ्नोऽनुमीयते ॥ ४२ ॥
वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु। तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥ ४३ ॥
क्व नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम्। क्व जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम् ॥ ४४ ॥
तस्मादहर्निशं विष्णुं संस्मरन्पुरुषो मुने। न याति नरकं सद्यस्संक्षीणाखिलपातकः ॥ ४५ ॥

कालाद्यविशेषेणात्यन्तोच्छेदकत्वादत एव पुनः पापप्रवृत्तेर्निवारकत्वान्मोक्षादिफलप्रदत्वाच्च तेभ्योऽशेषेभ्यो मिलितेभ्यः परं—प्रकृष्टं प्रायश्चित्तविशेषं सर्वोपनिषच्छ्रुतिस्मृतिपुराणसंमतमाह—प्रायश्चित्तानीति ॥ तपः—उपवासादि, कर्म—यज्ञदानादि। अनुस्मरणम्—अनुर्हीनार्थे, स्वस्य शेषत्वानुसन्धानपूर्वकं स्मरणम्। यथोक्तम् * आत्मदास्यं हरे स्स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मरेति। परं—* क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता, * तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतेत्यादि। इदमनुस्मरणं कीर्तनस्याप्युपलक्षणम्। अनन्तरं * क्व जपो वासुदेवेति कीर्तनस्य प्रशंसनात्॥३९॥

ननु भगवतः स्मरणकीर्तनयोः * पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशमित्यादिवचनेषु आवृत्तयोः पापक्षयहेतुत्वं गम्यते; * अवशेनापि यन्नाम्नि * सकृत्स्मृतोऽपीत्यादिषु स्मरणकीर्तनयोः सकृत्कृतयोरेव; तत्र कथमविरोध इत्याशंक्याह-कृते पाप इति ॥ एकं-सकृत्कृतम्। कृतानां सर्वांहसां सकृत्कृतं स्मरणादि, करिष्यमाणानां तु आवर्त्यमानं पूर्वांहसां संस्कारनाशद्वारेण पुनरुत्पत्तिप्रतिबन्धतया प्रायश्चित्तमित्यविरोधः। नचात्राननुतप्तानामावृत्तिरनुतप्तानां तु सकृदित्यविरोधो वक्तव्यः। अनुतप्तस्यैव सर्वत्र प्रायश्चित्ताधिकारात्। न चेदं स्मरणमनुतापादिसहकारात्पापस्य निवर्तकम् किंतु वस्तुसामर्थ्यात्, तिमिरस्येव तरणिः। तस्मादत्रानुतापस्य नाङ्गत्वं किंत्वधिकारिविशेषणता ॥ ४० ॥

किञ्चात्र कालाद्यपि नापेक्ष्यमित्याह—प्रातरिति ॥ सद्य इति वचनात्सकृदेवेति गम्यते, अतः सद्य इत्यनेन विरोधात् प्रातरादिषु नावृत्तिरिति मन्तव्यम्। नर इति च जात्याश्रमाद्यनादरोक्तेर्देशकर्तृशौचाद्यनपेक्षा च लक्ष्यते। * चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत्। नाशौचं कीर्तने तस्य, इत्यादिवचनात् ॥ ४१ ॥

न केवलमिदं पापस्यैव नाशकं किं तु संसारस्यापीत्याह—विष्णुसंस्मरणादिति ॥ तस्य—मुक्तिसाधनीभूतभगवत्स्मरणवतः ॥ ४२ ॥

नित्यकर्माण्यपि भगवच्चिन्तायुक्तानि मुक्तिदानीत्याह—वासुदेव इति ॥ यथा प्रणयनं नित्ययागाङ्गमपि गोदोहनपात्रेण कृतं पशुफलप्रदं, तथा नित्यमपि जपादिकर्म भगवच्चित्तेन कृतं मुक्त्यै भवतीति युक्तम् ॥ ४३ ॥

एवं मुक्तिबीजभगवत्सङ्कीर्तनवतो देवेन्द्रत्वादिपदं विघ्न इत्याह—क्व नाकपृष्ठेति ॥ शाश्वतफलप्रदस्य हरिकीर्तनस्य स्वर्गादिपदं नश्वरत्वादननुरूपमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

यस्मादेवं सकृत् कीर्त्तनादि कृतस्य पापस्य क्षपणं, तस्मादावृत्तकीर्तनादिजः संस्कारः पापहेतुदुस्संस्कारनाशक इत्याह—तस्मादिति ॥ इदं संकीर्तनं श्रवणस्याप्युपलक्षणम्। वक्ष्यति च * हन्ति कलुषं

मनःप्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः । नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तम ॥ ४६ ॥
वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्यागमाय च । कोपाय च यतस्तस्माद्वस्तु वस्त्वात्मकं कुतः ॥ ४७ ॥
तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते । तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते ॥ ४८ ॥
तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किंचित्सुखात्मकम् । मनसः परिणामोऽयं सुखदुःखादिलक्षणः ॥४९॥
ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते । ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥ ५० ॥

श्रोत्रं स यातो हरिरिति ॥ एवं श्रवणादेः सकृच्छुनेर्व्रीह्यवघातवद्दृष्टफलत्वाभावाच्च प्राक्कृतपापक्षयार्थे नावृत्तिकल्पना न्याय्या; अनादिगिरिगुहोदरस्थतमोहरस्येव दीपस्य । उत्तरपापानुदयार्थं यावद्ब्रह्मारोक्ष्यमावृत्तिः कार्या, पुनस्तमोनुदयाय दीपस्येव यावदर्कोदयम्। न चैवं सुकरे नामकीर्तनादौ सति दुष्करे द्वादशवार्षिकादौ पुरुषाणामप्रवृत्तेर्मन्वादिवाक्यानामननुष्ठानलक्षणो बाध इति शंकनीयम् । भगवत्पराङ्मुखानां गुरुषु प्रायश्चित्तेषु सश्रद्धानां प्रवृत्तेः । किञ्च इदं स्मरणादि अश्रद्धया कृतमपि प्रायश्चित्तं भवति, यथा शिशुपालादेः । * हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः * इत्यादिवचनात्। स्मरणादेव पापक्षये सत्यपि युधिष्ठिरार्जुनबलभद्रादीनां विदुषामपि तीर्थयात्राद्यनुष्ठानमविद्वद्भक्तादिलोकसंग्रहार्थम्। अस्मिन्प्रकरणे हरिविष्णुनारायणेत्यनेकनाम्नां प्रयोगात्तेषां पापहरत्वमोक्षप्रदत्वप्रतिपादनाच्च सर्वाण्यपि नामानि सर्वपुरुषार्थसाधनानीति मन्तव्यम, न तु वासुदेव इत्येकमेव नाम । तथा च श्रीविष्णुधर्मे * एकस्यैव समस्तस्य ब्रह्मणो द्विजसत्तम। नाम्नां बहुत्वं लोकानामुपकारकरं शृणु ॥ इत्युपक्रम्य, * वासुदेवाच्युतेति श्लोकेन केषांचिन्नाम्नां मोक्षप्रदत्वमभिधाय पश्चादन्येषां धर्मकामादिषु पृथग्विनियोगमुक्त्वा, * यद्वाऽभिरोचते नाम्नां तत्सर्वार्थेषु कीर्त्तयेत् । सर्वार्थसिद्धिमाप्नोति नाम्नामेकार्थता यतः ॥ इति सर्वेषां नाम्नां सर्वपुरुषार्थसाधकत्वस्योक्तत्वात् ॥ ४५ ॥

अथ स्वर्गादेरन्तरायत्वमुपपादयितुं निरुपाधिकसुखरूपभगवद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य वस्तुनः सुखात्मकत्वं दुःखात्मकत्वं च कर्मकृतं न स्वाभाविकम्; अतोऽस्थिरमनियतं चेत्याह—मनःप्रीतिकर इत्यादिना ॥ सुखदुःखसाधने स्वर्गनरके; तेन पुण्यपापयोरेव सुखदुखसाधनत्वात्त एवोपचारात्स्वर्गनरकशब्दवाच्ये ॥ ४६ ॥

अनियतत्वं दर्शयति वस्त्वेकमिति॥ वस्तु—अन्नपानादि। एकमेव वस्तु अनेकपुरुषापेक्षया दुःखाद्यात्मकं भवति; तस्मात् वस्तु वस्त्वात्मकं कुतः—सुखदुःखाद्येकान्तरूपेण वस्तुनो वस्तुत्वं कुतः ॥ ४७ ॥

एवमनेकपुरुषापेक्षया दुःखाद्यात्मकत्वमव्यवस्थितमित्युक्तम् । एकस्मिन्नपि पुरुषे न व्यवस्थितमित्याह—तदेवेति ॥ ४८ ॥

उपसंहरति--तस्मादिति ॥ सुखदुःखात्मकत्वं सर्वस्य वस्तुनः कर्मकृतं न स्वरूपकृतम्, अतः कर्मावसाने तदपैतीत्यर्थः । तत्तद्विषयेषु पुण्यपापजन्यो मनोवृत्तिविशेषः सुखदुःखे इत्याह——मनस इति । यत्र विषयज्ञाने पुण्यमानुकूल्यं जनयति तत्सुखं, यत्र पापं प्रातिकूल्यं जनयति तद्दुःखमिति विवेकः ॥ ४९ ॥

मनोवृत्तिप्रसङ्गाद्विषयसङ्गिनी सा बन्धाय भवति, विषयनिवृत्ता मोक्षायेत्याह—ज्ञानमिति ॥ ज्ञानं-मनसः परिणामः, तदेव परं ब्रह्म --तत्प्राप्तिहेतुरित्यर्थः । * मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोरिति वक्ष्यति । ज्ञानात्मकमिति मनोवृत्तिजनितपुण्यपापनिमित्तमिदं सर्वम्। यथाह—* कर्मानुरञ्जितो भुङ्क्ते परिणामं स्वचेतस इति॥५०॥

विद्याविद्ये च मैत्रेय ज्ञानमेवोपधारय ॥ ५१ ॥

एवमेतन्मयाऽऽख्यातं भवतो मण्डलं भुवः। पातालानि च सर्वाणि तथैव नरका द्विज ॥ ५२ ॥

समुद्राः पर्वताश्चैव द्वीपा वर्षाणि निम्नगाः। संक्षेपात्सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ५३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

मैत्रेयः—

कथितं भूतलं ब्रह्मन्ममैतदखिलं त्वया। भुवर्लोकादिकाँल्लोकाञ्छ्रोतुमिच्छाम्यहं मुने ॥ १ ॥

तथैव ग्रहसंस्थानं प्रमाणानि यथा तथा। समाचक्ष्व महाभाग तन्मह्यं परिपृच्छते ॥ २ ॥

श्रीपराशरः—

रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते। ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता ॥ ३ ॥

यावत्प्रमाणा पृथिवी विस्तारपरिमण्डलात्। नभस्तावत्प्रमाणं वै व्यासमण्डलतो द्विज ॥ ४ ॥

भूमेर्योजनलक्षे तु सौरं मैत्रेय मण्डलम्। लक्षाद्दिवाकरस्यापि मण्डलम् शशिनः स्थितम् ॥ ५ ॥

पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां निशाकरात्। नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात्प्रकाशते ॥ ६ ॥

द्विलक्षे चोत्तरे ब्रह्मन् बुधो नक्षत्रमण्डलात्। तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना स्थितः ॥ ७ ॥

अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थितः। लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः ॥ ८ ॥

सौरिर्बृहस्पतेश्चोर्ध्वं द्विलक्षे समवस्थितः। सप्तर्षिमण्डलं तस्माल्लक्षमेकं द्विजोत्तम ॥ ९ ॥

ऋषिभ्यस्तु सहस्राणां शतादूर्ध्वं व्यवस्थितः। मेढीभूतस्समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य वै ध्रुवः ॥ १० ॥

विद्याविद्ये चेति॥ विद्याविद्ये-ज्ञानकर्मणी। मोक्षसाधनभूतं ज्ञानं विद्या, अनभिसंहितफलं कर्माविद्या। ते च ज्ञानमेव-मनोवृत्तिरूपज्ञानसाध्ये इत्यर्थः ॥ ५१—५३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

कथितमिति ॥ कथितमित्यादि भुवनशेषस्य ज्योतिश्चक्रस्य च प्रश्नः ॥ १, २ ॥

रवीति ॥ तावती भूलोकाख्या ॥ ३ ॥

यावदिति ॥ यावत्प्रमाणा अभितः कटाहद्वयस्पृक्, विस्तारपरिमण्डलात्—व्यासाद्वृत्तपरिधिमानाच्च नभः—भुवर्लोकाख्यम्। व्यासमण्डलतः—तावद्विस्तारात्पञ्चाशत्कोटिवृत्तपरिधेः। सार्द्धशतकोटिकं स्वर्लोकावधेः, सूर्यस्य लक्षोच्छ्रितत्वोक्त्या भुवर्लोको लक्षोत्सेध इत्यप्यर्थादुक्तम् ॥ ४—९ ॥

ऋषिभ्य इति ॥ मेढिः—खलमध्यनिखातस्तम्भः ॥ १० ॥

त्रैलोक्यमेतत्कथितमुत्सेधेन महामुने । इज्याफलस्य भूरेषा इज्या चात्र प्रतिष्ठिता ॥ ११ ॥
ध्रुवादूर्ध्वं महर्लोको यत्र ते कल्पवासिनः । एकयोजनकोटिस्तु यत्र ते कल्पवासिनः ॥ १२ ॥
द्वे कोटी तु जनो लोको यत्र ते ब्रह्मणः सुताः । सनन्दनाद्याः प्रथिता मैत्रेयामलचेतसः ॥ १३ ॥
चतुर्गुणोत्तरे चोर्ध्वं जनलोकात्तपः स्थितः । वैराजा यत्र ते देवाः स्थिता दाहविवर्जिताः ॥ १४ ॥
षड्गुणेन तपोलोकात्सत्यलोको विराजते । अपुनर्मारका यत्र ब्रह्मलोको हि संस्मृतः ॥ १५ ॥
पादगम्यं तु यत्किञ्चिद्वस्त्वस्ति पृथिवीमयम् । स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तरोऽस्य मयोदितः॥१६॥
भूमिसूर्यान्तरं यच्च सिद्धादिमुनिसेवितम् । भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम ॥ १७ ॥
ध्रुवसूर्यान्तरं यच्च नियुतानि चतुर्दश । स्वर्लोकः सोऽपि गदितो लोकसंस्थानचिन्तकैः ॥ १८ ॥
त्रैलोक्यमेतत्कृतकं मैत्रेय परिपठ्यते । जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम् ॥ १९ ॥
कृतकाकृतयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः । शून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति ॥ २० ॥
एते सप्त मया लोका मैत्रेय कथितास्तव । पातालानि च सप्तैव ब्रह्माण्डस्यैष विस्तरः ॥ २१ ॥
एतदण्डकटाहेन तिर्यक् चोर्ध्वमधस्तथा । कपित्थस्य यथा बीजं सर्वतो वै समावृतम् ॥ २२ ॥

त्रैलोक्यमिति ॥ इज्याफलस्य—त्यागफलस्य, भूः—भोगभूमिः, एषा-इदं त्रैलोक्यम् । इज्या चात्र भारतवर्षे कर्तव्या ॥ उपासना योगादिक्रिया तत्फलं च सर्वलोकेष्वपि स्यात् * योगीश्वराणां गतिमाहुरन्तर्बहिस्त्रिलोक्या इति वचनात् ॥ ११ ॥

ध्रुवादिति ॥ कल्पवासिनः-कल्पावधिकायुषः; मन्वन्तराद्यधिकारिणः इन्द्राद्याः स्वाधिकारनिवृत्तौ कालप्रतीक्षया महर्लोके तिष्ठन्ति, * विनिवृत्ताधिकारास्तु महर्लोकनिवासिनः, इति शैवोक्तेः, * कल्पाधिकारिणश्चात्र संस्थिता द्विजपुङ्गवाः, इति कूर्मोक्तेश्च । पुनस्ताननूद्य तल्लोकोच्छ्रायोऽभिधीयते-एकेति ॥ १२, १३ ॥

चतुर्गुणोत्तर इति ॥ चतुर्गुणोत्तर इति कोटिद्वयं प्रकृत्योक्तत्वाज्जनलोकादष्टकोट्युत्तरे व्योम्नि तपः । षड्गुणेनेत्यत्रापि तपसो द्वादशकोट्युच्छ्राये सत्यम् । इत्थं त्रयोविंशतिः कोट्यो ध्रुवादूर्ध्वं सत्यमारभ्याण्डकटाहान्तं किंचिदूनं कोटिद्वयं ज्ञेयम् । ब्रह्मलोक एव भगवतः पुरं रुद्रादीनां च । तदुपरि तमस्ततोऽण्डकटाहश्च । यत्तु * जनलोकात्तपोलोकश्चतस्रः कोटयः स्मृताः । प्राजापत्यात् ब्रह्मलोकः कोटिषट्कं तु सृज्यते ॥ इति पुराणान्तरवचनं तत्तु तत्तल्लोकान्तरालविषयम् । इदं तु चतुर्गुणोत्तरे षड्गुणेनेत्यादिवचनं तत्तल्लोकान्तरालस्य लोकोच्छ्रायघनस्य च संहृत्य मानोक्तिपरमित्यविरोधः ॥ १४ ॥

षड्गुणेनेति ॥ अपुनर्मारकाः । सत्यलोकं प्राप्ता हि न पुनः संसरन्ति, * ब्रह्मलोकमभिसंपद्य न पुनरिमं मानवमावर्तमावर्तन्ते इति श्रुतेः । * ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ इति स्मृतेश्च । * आब्रह्मभुवनादित्यादिस्मृत्युक्तमावर्तनं चतुर्मुखाद्युपासनेन तत्तल्लोकप्राप्तिविषयं कल्प्यम् * तेषमेषां केचन ब्रह्मलोका रुद्रस्यान्ये सन्ति तत्रैव लोकाः । विष्णोरन्ये सन्ति लोका विशालास्तांस्ताँल्लोकांस्तानुपास्य व्रजन्ति ॥ इति पुराणान्तरवचनात् । [तेषामपि नात्यन्तिकी संसारमण्डलाप्राप्तिलक्षणा निवृत्तिः, किंतु ब्रह्मलोकलये ये मृताः पुनस्तस्मिन्सृष्टे तत्रैव जायन्ते] ॥ १५—१९ ॥

कृतकाकृतयोरिति ॥ शून्यः—निर्जनः ॥ २०—२२ ॥

दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयाण्डं च तद्वृतम् । सर्वोऽम्बुपरिधानोऽसौ वह्निना वेष्टितो बहिः ॥ २३ ॥
वह्निश्च वायुना वायुर्मैत्रेय नभसा वृतः । भूतादिना नभस्सोऽपि महता परिवेष्टितः ।
दशोत्तराण्यशेषाणि मैत्रेयैतानि सप्त वै ॥ २४ ॥
महान्तं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् । अनन्तस्य न तस्यान्तः संख्यानं वापि विद्यते ॥ २५ ॥
तदनन्तमसंख्यातप्रमाणं चापि वै यतः । हेतुभूतमशेषस्य प्रकृतिस्सा परा मुने ॥ २६ ॥
अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च । ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ॥ २७ ॥
दारुण्यग्निर्यथा तैलं तिले तद्वत्पुमानपि । प्रधानेऽवस्थितो व्यापी चेतनात्माऽऽत्मवेदनः ॥ २८ ॥
प्रधानं च पुमांश्चैव सर्वभूतात्मभूतया । विष्णुशक्त्या महाबुद्धे वृतौ संश्रयधर्मिणौ ॥ २९ ॥
तयोस्सैव पृथग्भावकारणं संश्रयस्य च । क्षोभकारणभूता च सर्गकाले महामते ॥ ३० ॥
यथा सक्तं चले वातो बिभर्ति कणिकाशतम् । शक्तिस्सापि तथा विष्णोः प्रधानपुरुषात्मकम् ॥३१॥
यथा च पादपो मूलस्कन्धशाखादिसंयुतः । आदिबीजात्प्रभवति बीजान्यन्यानि वै ततः ॥ ३२ ॥
प्रभवन्ति ततस्तेभ्यः संभवन्त्यपरे द्रुमाः । तेऽपि तल्लक्षणद्रव्यकारणानुगता मुने ॥ ३३ ॥
एवमव्याकृतात्पूर्वं जायन्ते महदादयः । विशेषान्तास्ततस्तेभ्यः संभवन्ति सुरादयः ।
तेभ्यश्च पुत्रास्तेषां च पुत्राणामपरे सुताः ॥ ३४ ॥

दशोत्तरेणेति ॥ असौ-अम्बुपरीतोऽण्डः ॥ २३ ॥

वह्निश्चेति ॥ प्रधानस्यानन्त्याद्दशोत्तरत्वमप्यस्तीति शते पञ्चाशन्न्यायाद्दशोत्तराणि सप्तेत्युपपन्नम् । यद्वा कटाहादीनि महदन्तानि सप्तावरणानि; तत्र कटाहस्य दशोत्तरत्ववचनं छत्रिन्यायात् ॥ २४ ॥

महान्तमिति ॥ अनन्तस्येति । यतस्तस्य-अनन्तस्य, अन्तः-कालतो नाशः, संख्यानं-योजनेयत्तादिश्च नास्ति ॥ २५ ॥ तदिति ॥ अतोऽनन्तमसंख्यातप्रमाणम् तत् प्रधानमित्यन्वयः ॥ २६ ॥

अण्डानां चेति ॥ तत्र-प्रधाने, सन्तीति शेषः ॥ २७ ॥

दारुणीति ॥ चेतनात्मा-ज्ञातृस्वरूपः, आत्मवेदनः-स्वयंप्रकाशः । दारुणीत्यादिना दुर्विवेचत्वमुक्तम् ॥२८॥

प्रधानमिति ॥ सर्वभूतात्मभूतया—सर्वभूतव्यापिन्या, विष्णुशक्त्या—विष्णुसंकल्पेन, संश्रयधर्मिणौ—अन्योन्यसंश्लिष्टौ, वृतौ-धृतौ ॥ २९ ॥

तयोरिति ॥ सैव—शक्तिः, पृथग्भावः—मोक्षः, संश्रयः—बन्धः, तयोः कारणं-पुरुषस्य बन्धमोक्षहेतुरित्यर्थः । क्षोभकारणभूता—गुणवैषम्योन्मुख्यहेतुः ॥ ३० ॥

यथेति ॥ यथा वायुर्जले स्थितं कणिकाशतम् , असक्तं—निर्लेपं यथा बिभर्ति, तथा विष्णोः सा शक्तिः प्रधानपुरुषात्मकं सर्वं तद्गतदोषैरस्पृष्टं बिभर्ति । अनेन श्लोकेन धारणादावक्लेशोऽपि दर्शितः ॥ ३१ ॥

यथा चेति ॥ कार्यभूता वृक्षा यल्लक्षणास्तल्लक्षणेन तद्धर्मकेण पार्थिवत्ववृक्षत्वचूतत्वादिधर्मवता द्रव्येण उपादानकारणभूतेन यथा अनुगताः, एवं सत्त्वादिगुणमया महदाद्यास्तादृशादेवाव्यक्ताज्जायन्ते ॥ ३२—३४ ॥

बीजाद्वृक्षप्ररोहेण यथा नापचयस्तरोः । भूतानां भूतसर्गेण नैवास्त्यपचयस्तथा ॥ ३५ ॥
सन्निधानाद्यथाऽऽकाशकालाद्याः कारणं तरोः । तथैवापरिणामेन विश्वस्य भगवान्हरिः ॥ ३६ ॥
व्रीहिबीजे यथा मूलं नालं पत्राङ्कुरौ तथा । काण्डं कोशस्तथा पुष्पं क्षीरं तद्वच्च तण्डुलाः ॥ ३७ ॥
तुषाः कणाश्च सन्तो वै यान्त्याविर्भावमात्मनः । प्ररोहहेतुसामग्र्यमासाद्य मुनिसत्तम ॥ ३८ ॥
तथा कर्मस्वनेकेषु देवाद्यास्समवस्थिताः । विष्णुशक्तिं समासाद्य प्ररोहमुपयान्ति वै ॥ ३९ ॥
स च विष्णुः परं ब्रह्म यतस्सर्वमिदं जगत् । जगच्च यो यत्र चेदं यस्मिंश्च लयमेष्यति ॥ ४० ॥
तद्ब्रह्म तत्परं धाम सदसत्तत्परं पदम् । यस्य सर्वमभेदेन जगदेतच्चराचरम् ॥ ४१ ॥
स एव मूलप्रकृतिर्व्यक्तरूपी जगच्च सः । तस्मिन्नेव लयं सर्वं याति तत्र च तिष्ठति ॥ ४२ ॥

कर्ता क्रियाणां स स इज्यते क्रतुः स एव तत्कर्मफलं च तस्य ।
स्रुगादि यत्साधनमप्यशेषं हरेर्न किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ति ॥ ४३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंऽशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

बीजेति ॥ यथा नापचयस्तरोः—अनेकबीजवृक्षकारणभावेऽपि यथा वृक्षस्य न विनाशः केनाप्यवयवेन, एवं देवादिसर्वसर्गेऽपि पञ्चभूतानां न क्षयः ॥ ३५ ॥

जगदुपादानकारणत्वेऽपि भगवतः स्वशरीरभूतप्रधानांशनिष्ठतया विकाराणां कालादिवत्स्वरूपेण परिणामित्वं नास्तीत्याह—सन्निधानादिति ॥ ३६ ॥

आत्मनां देवादिभेदेनोत्पत्तिरपि तत्तत्कर्मानुरूपभगवत्संङ्कल्पायत्तेत्याह—व्रीहीत्यादि ॥ व्रीहिबीजे मूलनालादयः कारणभूतव्रीहिद्रव्यरूपेण स्थिताः परिणामशक्तिमन्तः क्षेत्रकर्षणोप्तिजलसेकादिप्ररोहहेतुसामग्रीमासाद्य मूलनालाद्यवस्थया यथा आविर्भवन्ति, एवम् आत्मानः स्वकर्मशक्तिसहितविष्णुशक्तिरूपसामग्रीमासाद्य देवादिरूपेणाविर्भवन्तीति ॥ ३७—३९ ॥

एवं विष्णोर्जगत्कारणत्वमुक्तम् । स एव परं ब्रह्मेत्याह—स चेति ॥ ४० ॥

अत्र यद्वृत्तैर्विष्णुः परामृश्यते । कारणवाक्येषु सद्ब्रह्मादिशब्दवाच्यमपि स एवेत्याह—तद्ब्रह्मेति ॥ परं पदं-परमप्राप्यम्, एतच्चराचरं जगदविशेषेण यस्य-यदीयमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

स एवेति ॥ जगच्च स इत्यनन्यत्वोपपादनं स एव मूलप्रकृतिरिति ॥ ४२ ॥

तत्प्राप्त्युपायो यागादिस्तत्साधनं च स एवेत्याह—कर्ता क्रियाणामिति ॥ तत्कर्म-तस्यानुष्ठानम् । तस्य-क्रतोः ॥ ४३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये द्वितीयेंऽशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

व्याख्यातमेतद्ब्रह्माण्डसंस्थानं तव सुव्रत । ततः प्रमाणसंस्थाने सूर्यादीनां शृणुष्व मे ॥ १ ॥
योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव । ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ॥ २ ॥
सार्धकोटिस्तथा सप्त नियुतान्यधिकानि वै । योजनानां तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥
त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्णेमिन्यक्षयात्मके । संवत्सरमये कृत्स्नं कालच(क्रे)क्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ४ ॥

अथ ज्योतिश्चक्रम् । व्याख्यातमिति ॥ एतत्-ब्रह्माण्डसंस्थानं मया तव व्याख्यातम् ॥ १ ॥

योजनानामिति ॥ भास्करस्य देहव्याप्तो रथभागो नवसाहस्रः, वक्ष्यमाणगन्धर्वादिपरिवारावकाशार्थो रथांशश्च सहस्रमात्रः, इत्थं दशसहस्रो रथः, * मण्डलं भास्करस्याथ योजना(ग्रा)न्निबोधत । नवयोजनसाहस्रो विस्तारो भास्करस्य तु ॥ इति, * दशयोजनसाहस्रो विस्तारायामतो रथः * इति च तेजोमयतया दूरतो मण्डलत्वेन दृश्यमानस्य तद्देहस्य नवसहस्रतया तद्रथस्य च दशसहस्रतया वायूक्तेः । ईषादण्डः द्विगुणः—विंशतियोजनसहस्रः ॥ २ ॥

सार्धकोटिरिति ॥ अधिकानि च पञ्चाशत्सहस्रयोजनानि आमेरोर्मानसोत्तरपर्यन्तं स्थितस्येह महाक्षत्वेन विवक्षितत्वात् तत्र-मेरुमध्योपरि षोडशसहस्रोच्छ्रितगगनस्थोत्तराग्रे मानसोत्तरोपर्यर्द्धलक्षोच्छ्रितान्तरिक्षावस्थितदक्षिणाग्रे महाक्षे—* चक्रं, हिरण्मयेनानल्पेनेति मात्स्योक्तमानम् संवत्सरात्मककालचक्रतयोपास्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥

त्रिनाभिमतीति ॥ त्रिनाभीत्यादेर्मात्स्योक्तिर्व्याख्या—* अहस्त्रिनाभिस्सूर्यस्य एकचक्रस्य वै स्मृतम् । अरास्संवत्सराः पञ्च नेम्यष्षड्तवस्स्मृताः ॥ इति वायूक्तिस्तु * अहस्त्रिनाभिस्सूर्यस्य अराः पञ्चर्तवः स्मृताः । नेम्यष्षड्तवस्तस्येति । यद्वा चातुर्मास्यैस्त्रिनाभिर्हेमन्तशिशिरयोरैक्यं कृत्वा पञ्चभिः पञ्चारं, षड्तुभिः षण्णेमि । तथाहि यास्केन निरुक्तम् * त्रिनाभिचक्रं त्वृतुस्संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति संवत्सरं सर्वमत्राभिस्तौति पञ्चारे चक्र इति, पंचर्तुतया * पञ्चर्तवस्संवत्सरस्य, इति च ब्राह्मणम् । हेमन्तशिशिरयोः समासेन षडर आहुरर्पितमिति षड्तुतया अराः प्रसृता नाभिमति च । अक्षयात्मके-नित्यप्रवाहे । चक्रमिति पाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा । प्रागुक्ते संवत्सरात्मके कालचक्रे कृत्स्न-कालायत्तं जगत्प्रतिष्ठितम् । त्रिनाभिपञ्चारत्वादिकं हि चक्रविशेषणं * द्वादश प्रथयश्चक्रमेकं त्रीणि नतानीति पञ्चारे चक्रे, इति श्रुतेः । यद्वा पूर्वश्लोकोक्ते संवत्सरादिकालात्मकतयोपास्ये रविरथचक्रे कृत्स्नं कालचक्रं-परिवर्तनशीलं कालावयववृन्दं स्थितम् । लक्षप्रमाणमित्यादि ह्रस्वाक्षस्य यत्प्रमाणं तदेव तस्य रथस्य युगखण्डयोः संहत्य मानम्; सार्धपञ्चचत्वारिंशत्सहस्रं तस्य युगमित्यर्थः । युगस्य खण्डयोः पृथगुक्तिः विनियोगद्वैधात् । तथा हि मेरुमानसोत्तरावधि व्याप्तमहाक्षोपरि तदानुकूल्येन यमलवत्स्थितः उदग्दक्षिणायनकाष्ठयोरन्तरालमण्डलेषु रथस्याकर्षणविकर्षणार्थम् ध्रुवगृहीतवातरश्मिबद्धः कुविन्दनाडीवत्सञ्चारी ह्रस्वाक्षः, तदुपरि बद्धो दशसहस्रो रथोऽवतिष्ठते; ह्रस्वाक्षमध्यमारभ्य रथद्विगुण ईषादण्डः प्रत्यङ्मुखो ज्ञेयः, * द्विगुणोऽस्य रथोपस्थादीषादण्डः प्रमाणतः * इति मात्स्योक्तेः । ईषाग्रे तिर्यङ्निबद्धमध्यं ह्रस्वाक्षसमदैर्घ्यं युगम्; युगस्य वामार्धं सप्ताश्वबन्धने विनियुक्तम्

हयाश्च सप्त च्छंदांसि तेषां नामानि मे शृणु। गायत्री च बृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुभेव च।
अनुष्टुप्पंक्तिरित्युक्ताश्छंदांसि हरयो रवेः ॥ ५ ॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः। पञ्चान्यानि तु सार्धानि स्यन्दनस्य महामते ॥ ६ ॥
अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्धयोः। ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्धेन ध्रुवाधरो रथस्य वै।
द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ॥ ७ ॥

---

* असङ्गैस्तुरगैर्युक्तं यनश्च त ततः स्थितैरिति लैङ्गोक्तेः, * सप्ताश्वरूपच्छन्दांसि वहन्तो वामतो रविमिति लैङ्गवायव्योक्तेश्च। रथोत्तरभागस्थयुगार्धं तु मेर्वासन्नं तद्वायुरश्मिद्वारा ध्रुवाधारम्। एवं तेन युगार्द्धेन सह ह्रस्वाक्षोत्तरभागोऽपि मेर्वासन्नो ध्रुवरश्मिबद्धस्तद्द्वारा ध्रुवाधारः। एतेन ह्रस्वाक्षश्च रथोत्तरभागस्थयुगाग्रं चोभयं दीर्घाक्षोपरि स्थितत्र्यशीतिशतमण्डलरेखामार्गेण सञ्चारादथदक्षिणभागे स्वस्वाग्रद्वयनिबद्धरश्मिभ्यां ध्रुवेणोदगयने मेर्वभिमुखमाकृष्यते; दक्षिणायने महाक्षोपर्येव मानसोत्तराभिमुखं शिथिलीकृत्य विकृष्यते। तेन महाक्षोपरि यन्त्रितह्रस्वाक्षस्थबिम्बस्य दक्षिणोत्तरगतिर्नान्यथेत्युक्तं भवति। यल्लैङ्गमात्स्यवायव्येषु * युगाक्षकोटिसंबन्धौ द्वौ रश्मी स्यन्दनस्य तु। ध्रुवेण प्रगृहीतौ तौ विकृष्य युगयोस्तु वै ॥ युगाक्षकोटिस्थौ तस्य दक्षिणे स्यन्दनस्य तु। ध्रुवेण प्रगृहीतौ तौ रश्मी यौ नयतो रविम् ॥ भ्रमतो मण्डलानि स्युः खेचरस्य रथस्य तु। भ्रमन्तमनुगच्छन्तौ ध्रुवं रश्मी तु तावुभौ ॥ ह्रसतस्तस्य रश्मी तु मण्डलेषूत्तरायणे। वर्धेते दक्षिणे चैव भ्रमतो मण्डलानि तु ॥ आकृष्येते यदा तौ तु ध्रुवेणाधिष्ठितौ तदा। सोऽभ्यन्तरगतस्सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु। ध्रुवेण मुच्यमानाभ्यां रश्मिभ्यां पुनरेव तु ॥ तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥ एवं सर्वाधारभूतो महाक्षोऽपि ध्रुवेण रश्म्यन्तरेण भ्राम्यमाणश्चक्रं भ्रामयन्प्रत्यग्भ्रमति। यथाऽऽह वायुः * चक्रमक्षे निबद्धं तु ध्रुवे चाक्षः समर्पितः। सहचक्रो भ्रमत्यक्षः सहाक्षो भ्रमति ध्रुवः ॥ द्वितीयेऽक्ष इति द्वितीयशब्देन सन्निहितह्रस्वाक्षापेक्षया तत्र चक्रं प्रतिष्ठितमिति प्रागुक्तविनियोगो महाक्षः स्मर्यते ॥ ४ ॥

हयाश्चेत्यादि ॥ चशब्देन प्राग्विनियुक्तादुत्तरयुगार्द्धादितरस्मिन् द्वितीये रथवामयुगार्द्धे छन्दोमयत्वेनोपास्याः सप्ताश्वाश्च संस्थिता इत्यनुषङ्गात्तद्योग्ययुगार्द्धपदं लभ्यते। अत्रेयं परिपाटी ज्ञातव्या—जम्बूद्वीपमध्ये मेरुः, तदुपरि पंचदशलक्षे ध्रुवः, मेरोरुपरि षोडशसहस्रांतरिक्षे महाक्षस्य मूलं तस्याग्रं सचक्रं मानसाद्र्युपर्यर्द्धलक्षेऽन्तरिक्षे, महाक्षे त्र्यशीतिशतमण्डलरेखास्तत्तद्दिने रविबिम्बभ्रमणगोचराकाशप्रदेशवृत्तोपाधिभूता दक्षिणोत्तरकाष्ठयोरन्तरालभवा मण्डलाख्याः मेरुं मध्यबिन्दुं कृत्वा तत्तद्रेखागर्भमाकाशे तत्तद्दिनबिम्बभ्रमणमुत्पद्यते। यावद्दक्षिणोत्तरकाष्ठं त्र्यशीत्यधिकशतदिनगम्यत्वादयनस्य तावन्ति मण्डलानि स्युः। तत्राक्षे रथो दशसहस्रमितो रविबिम्बादिशब्दव्यपदेश्यो महाक्षोपरि संचारिणा ह्रस्वाक्षेण संयुतः प्रत्यङ्मुखः, स च ज्योतिश्चक्रभ्रामकप्रवहानिलाख्यध्रुवरश्मिवशात् ग्रहताराgणैः सहित एव प्रत्यहं प्रत्यङ्मुखमेकवारं मेरुं प्रदक्षिणयन्नेव ह्रस्वाक्षयुगोत्तरकोट्यग्रबद्धध्रुवगृहीतवातरश्मिद्वयाकर्षणविकर्षणवशान्नक्षत्रचक्रमार्गेण च किंचित्किंचित्प्राग्लम्बमान एवोदग्दक्षिणायनयोर्यावत् काष्ठान्तमनुकृष्यते विकृष्यते च, अश्विन्यां दृष्टग्रहस्यानन्तरं कालान्तरे तत्पुरतः स्थितभरण्यादौ स्थितिदर्शनात् किंचित्प्राग्गतिश्च रश्म्यन्तरवशात्स्वस्वचारानुगुण्यात्सिद्धा। एवं दक्षिणोत्तरच्छायादर्शनादुदग्दक्षिणा गतिश्च सिद्धा। ताराचक्रं नाम तत्तत्कालपरिदृश्यव्योमावच्छेदकं छत्राकारमश्विन्यादिसप्तविंशतिधिष्ण्यविभक्ताकाशक्षेत्रकं ज्योतिर्मण्डलं मेरु-

मानसोत्तरशैलस्य पूर्वतो वासवी पुरी। दक्षिणे तु यमस्यान्या प्रतीच्यां वरुणस्य च।
उत्तरेण च सोमस्य तासां नामानि मे शृणु॥ ८॥
वस्वौकसारा शक्रस्य याम्या संयमनी तथा। पुरी सुखा जलेशस्य सोमस्य च विभावरी॥ ९॥
काष्ठां गतो दक्षिणतः क्षिप्तेषुरिव सर्पति। मैत्रेय भगवान्भानुर्ज्योतिषां चक्रसंयुतः॥ १०॥
अहोरात्रव्यवस्थानकारणं भगवान्रविः। देवयानः परः पन्था योगिनां क्लेशसंक्षये॥ ११॥
दिवसस्य रविर्मध्ये सर्वकालं व्यवस्थितः। सर्वद्वीपेषु मैत्रेय निशार्द्धस्य च सन्मुखः॥ १२॥

मध्यस्थ ध्रुवनाभिकम्। तत्पुनर्द्वादशधा कल्पितमेषादिराश्यात्मना विभक्तम्। सपादमश्विन्यादिनक्षत्रद्वयक्षेत्रं हि मेषादिरेकैको राशिः। तत्र धनुर्मकरसन्धौ मानसोत्तरासन्ने दक्षिणपरमकाष्ठायामुत्तरायणोपक्रमः। एवं मिथुनकर्किसन्धौ मेर्वासन्ने उदक्काष्ठान्ते दक्षिणायनारम्भः। तच्च भचक्रं किंचिद्दक्षिणनम्रमुदगुन्नतप्रायं पूर्वाभिमुखप्रदक्षिणनिबद्धाश्विन्यादिनक्षत्रकल्पितराशिकम्। तत्र ह्युत्तराषाढाद्वितीयपादादिसार्द्धत्रयोदशर्क्षक्षेत्रमुत्तरमयनमेकार्धे; अर्धान्तरे तु पुनर्वस्वन्त्यपादादिसार्धत्रयोदशर्क्षक्षेत्रं दक्षिणम्। मीनमेषसन्धिरुदग्विषुवन्मध्यं कन्यातुलासन्धिर्दक्षिणं विषुवम्। एवं महाक्षेऽप्यारोहावरोहाभ्यां द्वे अयने राशिषट्कं सार्द्धत्रयोदशर्क्षं च कल्प्यम्। यथा महाक्षे दक्षिणोत्तरचलनं तदनुरूपं भचक्रं च तत्समान्तरिक्षे तिर्यङ्मुखनिबद्धं ज्ञेयम्। तथा राशिद्वयमेकषष्टिमण्डलं च भुक्तं चेद् भचक्रेऽपि षष्ठांशो राशिद्वयात्मकं सार्द्धचतुर्नक्षत्रं प्रागगत्या भोक्तव्यमित्याद्यूह्यम्। तत्तद्देशे चक्रार्द्धस्य दर्शनादर्शनाभ्यां राशिषट्कस्योदितताऽस्तमितता च। तत्र प्रायशो मीनमेषौ ह्रस्वौ, वृषभकुम्भौ ततोऽधिकौ, नक्रमिथुने किंचिद्दीर्घे, सिंहवृश्चिकौ दीर्घतरौ, (कर्किचापौ दीर्घतमौ), धनुःकर्कटौ ततोऽधिकौ, समे कन्यातुले। तत्रार्काक्रान्तराश्यंशमारभ्य षड्राशिक्षेत्रदर्शनकाल एव तत्र देशेऽह्नः, इतरषट्कदर्शनकालो रात्रिः। तद्राशिप्रमाणाधीनौ दिनरात्रिवृद्धिह्रासौ। इत्यादिज्योतिश्शास्त्रस्थितिश्च पुराणसंमता ज्ञेया॥ ५—७॥

उदयादिस्थानविभागप्रदर्शनायाह—मानसेति॥ पूर्वत इति। मानसोत्तरे मेरौ च पुरीणां दिक्चतुष्कं ब्रह्मापेक्षया नित्यनिबद्धं ज्ञेयम्। ब्रह्मणो ह्यादौ स्रष्टुं स्थितस्य पुरोदेशः पूर्वाऽभूत्, पश्चाद्भागः प्रतीची, दक्षिणहस्तदेशो दक्षिणा, इतरहस्तदेश उत्तरेति। तन्निरुक्तं यास्केन * दीर्घहस्तप्रकृतिरिति॥ ८, ९॥

काष्ठां गत इति॥ * अथ तस्योपरिष्टात्तु भ्रमतो दक्षिणायनमिति लैङ्गोक्तेः इन्द्रादिपुरोपरि गगने भ्रमन्दक्षिणकाष्ठां गतो ज्योतिश्चक्रप्रान्तं गत्वा शीघ्रं भ्रमति। कुलालचक्रप्रान्तस्थो जन्तुरिव॥ १०॥

अहोरात्रेति॥ अह्नो रात्रेश्च व्यवस्थानकारणं रविर्जनैर्दृश्योऽदृश्यः सन्। देवयानः—अर्चिरादिः, मुक्तिमार्गपर्वत्वात्। छान्दोग्ये * तेऽर्चिषमेवाभिसम्भवन्ति, अर्चिषोऽह्नः अह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान् मासेभ्यस्संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स एनान् ब्रह्म गमयति एष वै देवयानः पन्थाः * इति। अत्र चोक्तः श्लोकः "अर्चिर्दिनं शुक्लपक्षोऽर्द्धमासः सित उदगयने ये षडर्कस्य मासास्तेऽब्दो वाय्वर्कचन्द्रास्तटिति च पुरुषश्शक्रधात्रोश्च लोकौ। वोढारो विद्युतोऽर्वाङ्नयति तु पुरुषो वैद्युतस्तेभ्य ऊर्ध्वं ब्रह्मज्ञान्मानवोऽस्मात्परमिति कथयन्त्युत्तरं मार्गमेतम्॥ ११॥

दिवसस्येति॥ दिवसस्येत्यादिश्लोकचतुष्टयस्यायं भावः—यथा लक्ष्योच्छ्रित एव व्योम्नि स्थितस्तीक्ष्णातपः स्वामितो द्वितीययामगम्यदेशभासकस्सन्भ्रमति, तथा स्थित एव साधस्त्यदेश्यानां मध्याह्नकृत्, तत्संमुखस्समसूत्र-